

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги
Давлат ва жамият қурилиши академияси

И.Гольдцигер

Ислом ҳақида маърузалар

«Академия» нашриёти

Тошкент

2001

86.38
Г 67

Такризчилар: *Нажмиддин Комилов,*
филология фанлари доктори, профессор;
Абдулҳаким Журжоний,
юримдик фанлар номзоди.

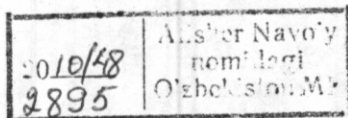
Таржимон: *Озод Шарафуддинов*

Гольдцигер И.

Ислон ҳақида маърузалар /Тарж.: О.Шарафуддинов. - Т.:
«Академия», 2001. - 46 бет.

Ғарб олимлари ислон фалсафаси ва тарихини ёритувчи, шариат қонун-қоидаларини очиб берувчи қимматли асарлар яратганлар. И.Гольдцигернинг ушбу китоби ҳам шу мавзуда бўлиб, у нафақат Оврўпо, балки араб ва бошқа шарқ манбаларини ҳам кенг ўрганган. Китобхонлар диққатига мазкур асарнинг сўнги боби ҳавола этилаяпти. Ислоншунослик тарихида муайян ўрин тутувчи бу китоб мутахассислар ва кенг китобхонлар оммасига бағишланган.

ББК 86.38

© "Академия" нашриёти. Тошкент, 2001 й.

Нашриётдан

Ислом дини пайдо бўлиши биланок бутун дунёда катта кизиқиш уйғотди. Дастлабки пайтларда баъзи бошқа дин вакиллари зўрлик билан исломнинг йўлини тўсмоқчи бўлган бўлсалар-да, кейинчалик бу иддаолардан қайтдилар ва исломни кенг кўламда ўрганиш йўлига кирдилар. Данте, Вольтер, Гёте каби буюк ақл эгалари ислом дини ҳақида, унинг асосчилари тўғрисида асарлар яратишди. Бу кизиқиш кейин ҳам сусаймайди. Айниқса, XIX ва XX асрларда бутун жаҳон бўйлаб исломни кенг ва теран ўрганиш давом этди. Куръони карим кўп тилларга таржима қилинди, Муҳаммад алайҳиссаломнинг ҳаётига бағишланган тадқиқотлар майдонга келди. Ғарб олимлари ислом фалсафасини ва тарихини ёритувчи, шариат қонун-қоидаларини очиб берувчи қимматли асарлар яратдилар. Жумладан, инглиз ва немис тилларида жуда катта илмий ва маърифий аҳамиятга эга бўлган Ислом қомуслари яратилди, инглиз, немис ва француз тилларида исломшунослик фани шаклланди. Россияда ҳам исломга кизиқиш XIX аср бошларида пайдо бўлди. Жумладан, 1825 йилда америкалик ёзувчи Вашингтон Ирвингнинг “Муҳаммаднинг ҳаёти” деган китоби инглизчадан рус тилига таржима қилиниб, алоҳида китоб сифатида босиб чиқарилди. Бу кизиқиш кейин ҳам сусайгани йўқ. Унинг бир мисоли сифатида Будапешт университетининг профессори, Петербург фанлар академиясининг аъзоси И.Гольдцигернинг “Ислом ҳақида маърузалар” деган китобини эслаш мумкин. Китобни немис тилидан рус тилига А.Чернова таржима қилган. У 1912 йилда “Брокгауз-Ефрон” нашриётида чоп этилган. Унда “Муҳаммад ва ислом”, “Шариатнинг ривож”, “Ақидапарастликнинг ривож”, “Аскетизм ва тасаввуф”, “Мазҳаблар ва мазҳабчилик”, “Сўнги ҳодисалар” деган боблар бор. Гольдцигернинг китоби фактик материалларга бой, у нафақат Оврўпо, балки араб ва бошқа шарқ манбаларини ҳам кенг ўрганган. Натижада китобини бугунги китобхонга ҳам унча маълум бўлмаган тарихий фактлар билан бойитган. У, албатта, китобида ислом муаммоларига бир немис муаллифи сифатида, унинг кўзи билан қараб, унинг мавқеидан келиб чиқиб ёндашади. Бирок

бундай муносабат муаллифни бир томонламаликка ёхуд субъективизмга олиб келмайди. Китоб нашр қилингандан бери 90 йил ўтди. Бу муддат ичида, албатта, кўп сувлар оқиб кетди, китобда тилга олинган ваҳхобийлик, баҳоийлик мазҳаблари ҳам хийла ўзгарди, баъзиси кенгроқ ёйилди, баъзиси инкирозга учраб кучини йўқотди. Шубҳа йўқки, бугунги исломшунослик илми, шу жумладан, ўзбек уламолари ҳам Гольдцигернинг китобидаги масалалар ҳақида кенгроқ ва теранроқ тасаввурга эга. Шундоқ бўлишига қарамай, мазкур китобнинг сўнгги бобини диққатингизга ҳавола этаётган эканмиз, исломшунослик тарихида муайян ўрин тутувчи асарнинг парчаси билан танишиш фойдадан холи бўлмас деб ўйладик. Аминмизки, бугунги зукко китобхон керакли ўринларда масалага танқидий кўз билан қараб, маърифий жиҳатдан ўзи учун фойдали ахборот ола билади.

Ислом ҳақида маърузалар

Сўнгги ҳодисалар

I. “Ахлоқий ғояларнинг келиб чиқиши ва ривожини” деган китобининг VII бобида Эдуард Вестермарк ғояларнинг келиб чиқиши ахлоқ ва қонун ҳақидаги тушунчаларни ишлаб чиқишга қандай таъсир кўрсатишини тадқиқ қилган. “Ибтидоий жамиятда урф-одат қонун ўрнини босади ва ҳатто ижтимоий жихатдан уюшган гуруҳ баъзи бир муваффақиятларни қўлга киритган тақдирда ҳам урф-одат одамларнинг хулқ-атворини белгилайдиган ягона қоида сифатида қолиши мумкин”.

Хилма-хил адабий ва тарихий маълумотларга таяниб туриб, Вестермарк ахлоқий ва ҳуқуқий қоидаларнинг аҳамиятини ёритиб берган. Тўғри, йўл-йўлакай у араб ва туркийнамо бадавийларнинг қарашларига ҳам тўхтаб ўтади. Бироқ, у ўзи ўрганаётган масаланинг таъсири яққол намоён бўладиган соҳага етарли эътибор бермаган, бу - суннат тушунчаси ва унинг араблар учун, бинобарин, бутун ислом учун аҳамияти масаласидир.

Қадим-қадим замонлардан бери, турмуш масалаларида хатти-ҳаракатларнинг тўғрилиги ва қонунийлигини араблар ота-боболардан мерос бўлиб келаётган меъёрлар ва одатлар асосида баҳолаш эди. Фақат мерос бўлиб келаётган қарашлар ҳамда расм-русумларга хилоф бўлмаган нарсаларгина чин ва адолатлидир. Ҳамма нарса “суннат” деб аталувчи қадимий қарашлар ва расм-русумларга, урф-одатларга мувофиқ келмоғи керак. Бу улар учун муқаддас қонун, ҳуқуқ ва диннинг ягона манбаи, урф-одатларнинг муқаддас нурларига йўғрилган бузилмас қоидаларидан чекиниш - гуноҳи азим ҳисобланади. Хатти-ҳаракат ва хулқ масалаларига нисбатан тўғри деб ҳисобланган нарса шу асослардан келиб чиққан ҳолда ота- боболардан мерос бўлиб қолган қарашларга нисбатан ҳам тўғридир. Жамоа бу соҳада ҳам авлод-

аждодларнинг қарашларига мувофиқ келмайдиган ҳеч нарсани қабул қилмаслиги керак.¹

Шу нуқтаи назардан қарасак, Макка аҳолиси Муҳаммад Расулиллоҳга нима учун эътироз билдирганини тушуниш мумкин. Муҳаммад Расулиллоҳ уларга дўзах, жаннат ва қиёмат ҳақида ваъз ўқиган экан, одамлар бунга кўпинча ота-боболаримиз бунақа нарсалар тўғрисида ҳеч нарса эшитган эмас, биз фақат ота-боболаримиз изидангина боришимиз мумкин, деб эътироз билдиришган экан. Қадимги ривоятлар қаторида пайғамбарнинг ваъзи улар учун *din mudath*, яъни мутлақо янги диний қараш бўлган ва шунинг учун ҳам баъзилар уни дабдурустдан қабул қилган эмас.

Суннатга асосланган онгни шундай ҳодисалар қаторига киритмоқ мумкинки, Герберт Спенсер уларни “репрезентатив ҳис қилиш” деб атаган эди. Бунинг маъноси шуки, репрезентив ҳис қилиш “инсониятнинг маълум қатламида юз йиллар мобайнида йиғилиб қоладиган ҳосиладир ва у ирсий инстинктда ҳамда ўзи аллақачон авлоддан- авлодга мерос бўлиб ўтадиган индивидуумда куюқ ифодасини топади”.

Араблар суннат тушунчасини эски суннатни парчалаб ташлаган исломга олиб киришди ва бу тушунча, албатта, анча ўзгарган ҳолда қонун ва динга исломий қарашларнинг асосини ташкил қилди. Исломда мажусий сунналарга таяниб бўлмас эди. Унинг асосий таянч нуқтаси бошқа нуқтага - исломнинг энг кекса тарафдорлари авлодининг таълимоти, қарашлари ва урф-одатларига кўчирилади. Бу авлод чинакам араб суннатларига қараганда мутлақо бошқа тарздаги суннатнинг асосчиси бўлган эди. Шу пайтдан бошлаб, раҳнамо бўладиган омил сифатида, фақат пайғамбар, кейинроқ эса, саҳобалар тутган йўл ва яхши амаллар суннат деб қабул қилина бошланди. Бу тўғридаги саҳиҳ маълумотларни кейинги авлодларга ҳадислар етказиб беради - ҳадисларда Муҳаммад Расулиллоҳнинг ва саҳобаларининг ҳақиқат ва шарият тўғри-

¹ Қаранг: “Kultur der”/ 100. Бундай кайфият ҳозир ҳам маърифат таъсиридан четда қолган араблар ўртасида ҳукмронлик қилади. Улар истиқомат қиладиган турли жойларда “суннат” тушунчасини ифодалаш учун бу маънода *silr* сўзини, яъни “ота-боболарнинг одати” деган маънони билдирувчи сўзни ишлатадилар. Landberg, “Etudes sur les dialectes de l’Arabie meridionale; 11. (Лейден, 1909).

сидаги сўзлари ҳамда фаолиятларига оид маълумотлар сақланиб қолган. Тўғри, ислом қонунларини илк бор ишлаб чиқаётган энг қадимги даврларда гумонли ҳадислар мавжуд бўлса ёхуд ишончли ижобий ривоятлар топилмай қолса, қонун тадқиқотчиларининг эркин хулосаларига ва қарашларига бемалол йўл қўйишга интилишлар ҳам сезилади. Аммо чинлиги шубҳа туғдирмайдиган ривоятлар мавжуд бўлса ва шу туфайли бўлар-бўлмас хулосаларни аралаштиришга ҳожат қолмаган тақдирда ҳеч ким суннатларнинг устувор ҳуқуқини инкор қилиш даражасига бориб етган эмас.

Бу маънода исломда суннатга эҳтиёж “репрезентатив ҳис қилиш”га айланди. Батавфик мўмин-муслмонларнинг асосий ташвишлари фақат суннатга амал қилиб иш юритиш, фақат суннат талаб қилгандай хатти-ҳаракат қилиш бўлиб қолди. Улар суннатга зид бўлган ёки унда тасдиғини топмайдиган ҳар қандай ишни четлаб ўтишга интила бошлашди. Эски одатларга, суннатга зид ёки хилоф бўлган ҳар қандай нарсани улар *бидъат* деб атай бошладилар. Бидъат дегани янгилик дегани бўлиб, у имон соҳасида ҳам, кундалик турмушнинг энг майда икир-чикирида ҳам намоён бўлмоғи мумкин.¹

Шариатнинг қатъиятли тарафдорлари қандай шаклда намоён бўлишидан қатъи назар, ҳар қандай бидъатни рад этганлар, чунки улар бидъатни - авлод-аждодларнинг қарашларида ёки урф-одатларида мавжуд бўлганини исбот қилиб бўлмайдиган нарсани деб ҳисоблашган.

2. Бунақа қатъийликни талаб қилиш назарий жиҳатдангина осон эди. Амалда эса, ҳақиқий ҳаётда ҳар қадамда тўғрилигига ҳеч ким шубҳа билдирмайдиган шу назария билан тўкнашувга тўғри келади. Ибтидоий замонлардаги жўн ҳаёт ва фикрга, сўнгра эса ўтмишнинг ўзлаштириш ва қайта ишлаб чиқиш зарур бўлган хилма-хил шароитдан бошқа шароитларга эга бўлган ва мутлақо бошқа-бошқа муносабатларга олиб келган мамлакатлар ҳамда даврларда ҳаётнинг ривожланиши, тажриба тўпланиши - орадан кўп ўтмасдан қотиб қолган суннат

¹Суннатнинг қатъиятли тарафдори ҳатто энг оддий нарсани пайгамбар ҳақидаги ривоятлар нуқтаи назаридан тўғри эканини исбот қилиб беришни талаб қиларди, яъни “унинг қаердан келиб қолганини” айтиб бермоқ шарт эди. Ибн Саъд, VI. Бу маънода суннатга зид деб ҳатто янгича қўришиш қодалари ҳам рад этилади.

тушунчаларни ҳуқуқ ва ҳақиқатнинг ягона меъёри сифатида қўллаш бобидаги мунтазамликда муайян ўпирилишлар борлигини намоён этмоғи керак. Бу масалада ён беришлар, қўп масалаларда нозик фарқларга эътибор қилишлар бошландики, бу анча-мунча бидъатларга қонун (шариат) тусини бериш имконини туғдирди, бу эса ўз навбатида суннатга садоқатни сақлаб қолган ҳолда улар учун эшикларни кенг очиб берди. Шундай назариялар вужудга кела бошладики, уларда бирон-бир бидъат қандай шароитда маъқул топилиши ва ҳатто гўзал ҳамда мақтовга лойиқ деб ҳисобланиши мумкинлиги кўрсатиб бериларди. Бу масалада диншунос ва илоҳшуносларнинг закийлиги жуда иш берди. Бу аҳвол ҳозирга қадар давом этиб келмоқда.

Мана шу интилишларни бир-бирига қовуштирувчи омил сифатида *ижмоъ* тушунчаси майдонга келди. Агар бирор одат узоқ вақтдан бери ҳамма томонидан тан олиниб, яшаб келаётган бўлса, охир-оқибат, у суннатга айланиб қолади. Бир неча авлодлар ҳаёти давомида тақводор илоҳшунослар уни бидъат сифатида дабдала қиладилар, лекин вақт ўтгандан кейин уни ижмоънинг унсури сифатида тан ола бошлайдилар. Энди унга бидъат сифатида эмас, балки бутунлай тескари томондан қарашади, кимда-ким қадимни тиклашни талаб қилса, уни “янгилик олиб кирувчи” (*мубтадиъ*) сифатида қоралашади.

Бунинг яққол мисоли сифатида бутун ислом дунёсида байрам тарзида нишонланадиган Роби-ал-аввал ойининг бошланишидаги Пайгамбарнинг таваллуд куни - мавлудни кўрсатиш мумкин. Бу халқ байрами, лекин унда дин арбоблари ҳам иштирок этади. Ҳали хижрий ҳисобида V асрда ислом уламолари ўртасида суннат нуктаи назаридан унинг қонунийлиги масаласида баҳслар борар эди. Кўпчилик уламолар уни бидъат сифатида қоралар эдилар. Бу байрамни ёқлаб ёки қоралаб фатволар ёзиларди. Ўшандан бери бу байрам халқнинг хоҳиши билан исломий ҳаётнинг ажралмас таркибий қисмига айланиб қолди. Эндиликда бу байрамни ёмон маънода бидъат деб аташ ҳеч кимнинг ҳаёлига ҳам келмайди. Худди шу гапни кейинги асрларда кириб келган бошқа диний байрамлар ёхуд маросимлар ҳақида ҳам айтиш мумкин. Улар

аввалига узоқ вақт бидъат мухри билан юргандан сўнггина катта қийинчиликлар билан тан олинган.

3. Умуман олганда, айтиш мумкинки, ислом пешволари суннат тушунчаси олдида ҳар қанча таъзим қилишмасин, замоннинг ўзгариб турувчи талабларидан, ҳаётнинг янги пайдо бўлувчи шарт-шароитларидан ҳадеб ўжарлик билан юз ўгираверган эмаслар. Шу ҳол эътиборга олинадиган бўлса, ҳамиша бир алфозда ўзгармай қотиб қолганликни ислом қонунларининг хусусияти деб ҳисоблаш тўғри бўлмайди.

Қадимги даврлардаёқ давлат ҳуқуқ масалаларида ва ҳўжалик тизимида ислом пайдо бўлган илк даврларда расм бўлган урф-одатлар қолипидан чиқишга тўғри келиб турган. Янгидан пайдо бўлувчи шароитга мослашиш заруриятини ҳамма ҳам суннат руҳига тўғри келмайдиган ён бериш сифатида рад қилаверган эмас.

Уламолар тан оладиган тўрт мазҳабнинг бирида, яъни Молик бинни Анас номи билан боғлиқ мазҳабда шариятни қўллашда белгилувчи принцип жамоа манфаати деб эътироф қилинади. Агар жамоа манфаати қонун белгилаб қўйгандан кўра бошқачароқ қарор қабул қилишни тақозо этса ва бу ҳол исбот қилиб берилса, белгиланган қонун нормаларидан чекиниш ҳам мумкин (Рим ҳуқуқидаги “*corrige re jus propter utilitatem publicam*”). Тўғри, бу эркинликдан янги пайдо бўлиб қолган айрим ҳоллардагина фойдаланиш мумкин ва бу мутлақо қонунни бекор қилмайди, бироқ белгиланган принцип ўз-ўзича олганда ҳам қонун ичида муайян бир юмшоқликка йўл қўйилиши мумкинлигига ишора қилади. Жуда машхур ва атоқли олим аз-Зурқонийнинг (1122-1710 йил Қоҳира) муҳим мулоҳазасини хотирдан чиқариш керак эмас. У Моликнинг кодексига (*muwwata*) ёзган шарҳининг бир жойида жуда аниқ қилиб айтадики, янгидан содир бўлувчи воқеалар муносабати билан янги қарорлар қабул қилиниши мумкин: “қонунларнинг шароитга мослашишида ҳеч қандай галати нарсани кўриш керак эмас” дея хулоса қилади у.

Шундай қилиб, ислом учун шарият нуқтаи назаридан “янгиликлар” ва ислоҳотлар эшиги ёпиб қўйилган эмас. Ва бу эркинлик мусулмонлар ҳаётида гарбнинг маданий муассаларидан янги нарсаларни ўзлаштиришга йўл очади. Тўғри, ҳар гал ҳар бир муайян ҳолатда жаҳолат намояндаларининг

қаршилигига учраган, ammo охир-пировардида атоқли фикх уламоларининг расмий фатволари билан эътироф этилган ва шу билан ўта мугаассиб кучларнинг ҳужумидан ҳимоя топган. Албатта, амалий ва диний аҳамиятга молик бўлган фойдали муассасалар ҳар бир нарсани ҳаётда қўллаш ҳукукини дин нуқтаи назаридан маъқулми-йўқми деган баҳсдан кейингина фатво чиқарш йўли билан қўлга киритса, бундай ҳол мутлақо дуруст эмас.

Уламоларнинг бундай ижозатлари XVIII асрдан бошлаб ислом жамиятида оддий ҳодиса бўлиб қолди (бундай воқеаларнинг биринчиси, афтидан, 1729 йилда Константинополда китоб босишнинг жорий қилиниши бўлган). Бундай уламолар ҳомийлигида XVIII асрдан бошлаб янгиликлар кескин тўсиқларга учрамай умр кечириш ҳукукига эга бўлдилар. Фикх бобидаги уламоларнинг топқирлиги иқтисодиёт соҳасидаги тўсиқларни ҳам енгиб ўтишга йўл очмоғи керак эди - бу соҳада ҳам замонавий талабларни исломга мослаштириш соҳасида анча-мунча қийинчиликлар мавжуд эди. Масалан, ҳозирги пайтда нозик мантиқий фикр юритишлар ёрдамида энг бадгумон мусулмонга ҳам сугурта битимини тузиш мумкинлигини исбот қилиб бериш учун жуда кўп ҳаракат қилинапти, чунки қатъий ислом нуқтаи назаридан қаралса, сугуртани қимор тариқасида ҳам талқин қилиш мумкин. Уламоларга худди шунга ўхшаш тўсиқларни омонат кассалари масаласида ҳам енгиб ўтишга тўғри келди. Назарий жиҳатдан олганда бирор мамлакатда пулдан фоиз олишни (нафақат судхўрлик йўли билан) тақиқлайдиган қонун амал қилса, у ерда бундай муассасалар кун кўролмайди. Шунга қарамай, 1905 йилда вафот этган Миср муфтиси шайх Муҳаммад Абдуллоҳ шу муносабат билан чиқарган фатвосида ислом жамиятида шарият нуқтаи назаридан омонат кассаларининг иш юритиши ва улардан фойда кўриш мумкин деб эътироф этади. Ундан олдинроқ Константинополь муфтиси ҳам диний асосларда усмонли ҳукуматига фоизда даромад келтирувчи давлат-қарз облигациялари чиқаришга фатво берган эди.¹

Сўнгги пайтларда айнан шу ҳолни йирик давлат маса-

¹Марокаш султони Абдаал-Азизни тахтдан ағдариш сабабларидан бири сифатида банк очишга ижозат бергани ҳам айтилади. "Пулга фоиз туғадиган банклар гуноҳи азимдир". "Revue du Monde musulman". у. Бу масала

лалари борасида ҳам кўрмоғимиз мумкин. Бизнинг кўз ўнгимизда мусулмон давлатларида содир бўлаётган давлат тўнта-ришлари ва унинг кетидан конституциянинг жорий қилиниши ислом дунёсининг сунний уламолари томонидан ҳам, шиа уламолари томонидан ҳам мажбуран маъқуллаш билан кутиб олинди. Лекин уламолар бу билан чекланмай, Қуръонга ҳам мурожаат қилиб, унинг асосида давлатни парламент шаклида бошқариш мутлақо қонуний эканини исботлаб ҳам бердилар.¹ (Қуръоннинг 42-Шўро сурасидаги 36 ва бошқа оятлар шу маънода талқин қилинади).² Биз кўрдикки, шиа муллалари форс шиаларининг диний ҳаётида ҳал қилувчи аҳамиятга молик бўлган Нажаф ва Карбалодаги муқаддас зиёратгоҳларнинг мужтахидлари кетидан инкилобчиларнинг иттифоқчилари бўлишди ва ўзларининг талабномаларида ҳатто “яширин имом” - *гайб-ал-маҳдийни* ҳам тилга оладилар. Илоҳиёт масалаларига бағишланган кўпгина рисоаларда исломнинг атоқли дин пешволари ҳозирги замон давлатининг талабларини Қуръони Карим ва ҳадислардан олинган парчалар билан далиллаб беришга ҳаракат қилишади. Худди шунингдек, улар ижтимоий ҳаётда маданият масалаларида (аёллар масаласида ҳам) исломнинг диний ҳужжатларига таянадилар.

4. Биз бу ерда келтирган мисоллар исломдаги ҳозирги муносабатлар соҳасидан олинган. Аммо уларда намоён бўлаётган тамойиллар аввалги асрларда воқе бўлган йўналишларга ҳам мувофиқ келади.

ҳозирги ҳиндиларни қанчалик диний ташвишларга кўмиб ташлаганини билишни истасангиз, қаранг: M.Hartmann “Mitdes semin. of Orient Sprachen, XII Таққосланг: “Ben ALi Faker “L`usure entrait musulman”. (Лион, 1908). Исломнинг судхўрлик қонунилари ҳақида қаранг: “Th. W. Juunboll. Handbuch des Islam. Yesetres”. 270.

¹Турк султони 1909 йил 14 ноябрь куни янги парламент мажлисини очатуриб, сўзлаган дастурий нутқини “шариатда тақозо этилган парламент йўли билан бошқариш” деган сўзлар билан бошлаган.

²Қуръони Каримда бу оят қуйидагича ифодаланган: “36. Бас (Эй инсонлар), сизларга ато этилган бор нарсалар ҳаёти дунё матосидир ва иймон келтирган ҳамда ёлғиз Парвардигорларига суянадиган зотлар учун Оллоҳ ҳузуридати нарсалар (яъни охират неъматлари - дунё матоларидан) яхшироқ ва боқийроқдир”. “38. Улар Парвардигорларига ижобат-итоат этган ва намозни тўқис адо этган зотлардир. Уларнинг ишлари (мудом) ўзаро нўро маслаҳати билан бўлиб ва Биз уларни ризклантирган нарсалардан нифоқ-эхсон қилурлар.”

Бироқ биз шу ўринда бир нарсани таъкидлаб ўтмоғимиз лозим - бу юз йилликлар мобайнида шундай гуруҳлар ҳам мавжуд бўлганки, улар сунна ва шиа масалаларида муросаи мадорага сира кўнишмаган. Эҳтимол, бу озчилик йўл қўйиш мумкин бўлган янгиликлар доирасини жуда тор олгандир. Улар исломни ҳар қандай янгиликлардан эҳтиёт қилиб, соф ҳолда сақлаб қолишга ҳаракат қилишган, янгиликларни жорий қилишга тиш-тирноқлари билан қарши чиқиб, кўпинча энг баттар мутаассиб чоралар билан кураш олиб боришган. Улар нафақат ҳуқуқий ҳаётда янгидан пайдо бўлаётган, ўтмишда бўлиши мумкин ҳам бўлмаган одатлар ва кўник-маларни, балки қадимда маълум бўлмаган ақоидга доир мулоҳазаларни ва улардан келиб чикувчи ибораларни, ҳатто *ашъарийлар* руҳида талкин қилинган бўлса-да, суннат сифатида тан олишга даъво қилганлари учун кескин қоралаганлар ва ҳуқуққа тўғри келмайдиган, бекор қилишга тегишли янгилик сифатида баҳолаганлар.

Ислом ҳаракатининг ички тарихи бошдан-оёқ суннатнинг бидъатга қарши олиб борган курашига тўла. Унда ривоятнинг ривоят худудларини тўхтовсиз кенгайтиришга ва унинг бошланғич чегаларини бузишга қарши туриш принципи устуворлик қилади. Бу рақобат исломнинг бутун тарихи бўйлаб - ақоидлар тарихи бўйича ҳам, фикр ривожи бўйича ҳам қизил ип бўлиб ўтади. Бу курашнинг зарурлиги, кураш олиб бормоқ учун ҳамиша сабаб топила қолгани жуда кенг тарқалган бир қарашни инкор қилади. Бу қарашни Куэнен Хибберт номидаги маърузасида шундай ифодалаб берган: “Ислом қисқа муддатли ўсиш ва ривожланишдан кейин ўзгармас, ҳамишалikka ўзлаштирилган шаклга тушиб қолишга маҳкум эди”. Куэненнинг ўзи бу мулоҳазасини XVIII аср ўрталарида исломни ҳар қандай янгиликлардан тозалашга интилиш жуда кучли намоён бўлган ашаддий реакцион ҳаракат билан боғлайди. Бу ҳаракат тўғрисида биз қуйироқда кенгроқ сўз юритамиз. Бироқ бундан шундай хулоса келиб чиқади: исломни бир қолипга тушириш шунақа ҳодиса эдики, уни воқе қилмоқ учун у пайтларда ҳали қонли курашлар олиб бормоқ талаб қилинади.

5. Ислом илоҳиётшунослигида турли-туман оқимлар ичида бидъатни қоралаш ва таъқиб қилиш маъносида изчил ва

сергайрат оқим бўлмаган ва ҳозирда ҳам йўқ. Унинг тарафдорлари ҳатто ҳанбалийлар оқимига қарши ҳам шунчалик кураш олиб боришган эмас. Бу оқимнинг устози, назариячиси ва асосчиси катта шухрат қозонган имом *Аҳмад Ҳанбалдир*. Буларнинг муҳитидан суннатнинг энг мутаассиб тарафдорлари - ақоидларда, расм-русумларда, турмуш икир-чикирларида ҳар қандай янгиликка тиш-тирноғи билан қарши бўлган, уларни инкор қилувчи одамлар чиққан. Агар ҳамма нарса уларнинг қарашларига мувофиқ давом этганида эди, бутун ислом ўзининг қадимги Мадинадаги мазмунидан ташқарига чиқмас, саҳобалар замонидаги тикланган шаклида қолиб кетарди. Лекин уларнинг кайфиятида романтик туйғулар ҳукмронлик қилади ёхуд анойи-гўзал ўтмишга эҳтиросли интилиш устувордир деб ўйлаш тўғри бўлмайди. Бу ҳарфхўрларда чуқурроқ туйғуларнинг таъсири кам кўринади - уларнинг норозилиги заминида суннат тарафдорининг расмий изчиллиги ётади, холос.

Тўғри, юз йиллар мобайнида етарли даражада норозилик билдирилиб турилган. Даставвал, *Аҳмад ибн Ҳанбал* тарафдорлари ақоидлар йиғиндиси ва унинг Куръонни шарҳлаш усулларига ҳужум қилдилар. Биз юқорида кўрдикки, ҳатто ашъарий шаклида ҳам бу усул уларнинг назарида куфрдан ўзга нарса эмас эди. Улар матндаги мазмуннинг бирор ҳарфини ҳам ўзгартиришга рози эмаслар, улар матнни нималар биландир тўлдиришни ёки ундан нималарнидир олиб ташлашни исташмайди. Диний ҳаёт уларнинг норозиликлари учун янада кўпроқ баҳона берарди. Биз бу ерда майда тафсилотларга кенгроқ тўхташ имконига эга эмасмиз. Шунинг учун бу соҳадан олинган фақат битта мисол билан чекланишга мажбурмиз, лекин бу мисолимиз исломнинг диний ҳаётини бошқа ҳар қандай мисолдан кўра чуқурроқ ёритиб беради.

6. Қисман рухий, қисман тарихий характердаги омилларнинг таъсирида исломда бир маданий ходиса майдонга келди: Оллоҳнинг исломий талқини унга ҳар қанча салбий муносабатда бўлмасин, бу ходиса ислом дунёсининг жамики кўз илгамас кенгликлари бўйлаб жуда тез тарқалди. Баъзи табақалар орасида у ўзининг билимларига кўра диннинг моҳиятидан ўзиб кетди ва халқнинг диний онги намоён бўладиган чинакам шаклга айланди. Оллоҳ одамлардан олисда,

уларнинг қалбига маҳаллий валилар яқин: бу валилар номига тавалло қилиб, диний туйғуларини қондирсалар бўлади. Одамларнинг ҳадиклари ҳам, умидлари ҳам шу валилар билан боғланган, халқ уларни ҳурмат қилади, уларга сиғинади. Авлиёлар ва валиларнинг қабрлари халқнинг ана шу эҳтироми билан боғлиқ. Қабрлар зиёрат қилинадиган муқаддас жойлардир. Бу кўпинча ҳар хил туморлар-у буюмларга сиғиниш билан боғланиб кетади. Азиз-авлиёларга сиғинишнинг кўри-нишлари моҳиятан ҳам, шаклан ҳам жуда хилма-хил бўлиб, исломни қабул қилган халқларнинг аввал яшаган жойларидаги жуғрофий ва этнографик шароитига боғлиқ. Азиз-авлиёларга сиғинишда кўпинча ислом томонидан сиқиб чиқарилган маъбудларга сиғинишнинг қолдиқлари кўринади. Ўзининг провинчал, маҳаллий хусусиятлари билан у исломнинг ягона “оламшумул” тизимига маҳаллий рангларга эга халқчил тус беради.

Этнографик шароитдан ташқари азиз-авлиёларга сиғинишга психологик эҳтиёж ҳам ёрдам берди: кундалик турмуши билан боғлиқ хилма-хил ташвишларга ва хоҳишларга эга бўлган оддий диндор билан Оллоҳ ўртасида ўтиб бўлмас катта масофа бор - уни нима биландир тўлдириш эҳтиёжи катта. Уни шундай воситачи кучлар билан тўлдирмоқ керакки, бу кучларга оддий диндорнинг ишончи бўлсин, ҳамма одамлардан, замин у осмондан юқорида, ҳудудсиз юксакликда ўтирувчи Оллоҳдан кўра ана шу воситачи куч диндорга яқинроқ бўлмоғи, унинг ақлига сиғмоғи лозим. Халқ Оллоҳни бутун коинотнинг ҳукмдори сифатида тан олади ва ундан кўрқади. Оллоҳ коинотдаги энг улкан, энг улуг воқеа ва ходисаларни бошқаради. Шундоқ бўлгач, у тор доирадаги одамларнинг ёки айрим олинган битта шахснинг майда-чуйда эҳтиёжлари билан шуғуллана олмайди-да! Бунақа фикрни хаёлга ҳам келтириб бўлмайди. Муайян жойда теварак-атрофдаги далаларда экин-тикин битмоғи, бирор одам беморликдан соғайиб кетмоғи, фарзандлар кўриб, ували-жўвали бўлмоғи каби масалалар билан, биринчи навбатда, сизга хайрихоҳ бўлган маҳаллий авлиё шуғулланади. Шунинг учун унга садақалар (назру-ниёзлар) олиб келинади, унинг эътиборини қозонмоқ учун ваъдалар берилади, ёхуд исломий ибораларга яқинроқ тилда айтадиган бўлсак, “Оллоҳ олдида

бизнинг вакилимиз бўлсин учун таваллолар қилиб”, ҳар хил совға-саломлар ва садақалар элтилади. У ўзининг муридлари орасида ҳуқуқ ва адолатнинг соқчиси ҳамда қалқони ҳисобланади. Оллоҳ номига қасам ичишдан кўра, унинг номига ёки унга аталган жойда ичилган сохта қасамдан кўпроқ кўрқишади. Авлиё ўзига ишонадиган одамлар орасида яшайди, уларнинг ғам-ғуссалари ва шодликлари, ҳақ-ҳуқуқлари ва яхши-ёмон ишлари унга яқин. Ислом дунёсининг кўпгина ўлкаларида (араб саҳроларидаги бадавийлар, Шимоллий Африкада яшовчи қабилалар) аҳолининг исломга мансублиги, асосан, маҳаллий валига сиғинишдан ва шу билан боғлиқ бўлган маросимлар ва ҳаракатлардан иборат бўлади.

Бу ҳол шундай этнографик ҳодисаларнинг ривожига йўл очадик, шу туфайли маҳаллий авлиёларга сиғинишнинг сон-саноксиз шакларида исломгача бўлган динларнинг кўпгина унсурлари зоҳиран исломий шаклга кирган ҳолда сақланиб қолди.

Ана шу диний-тарихий ҳодиса билан боғлиқ фактларни мунтазам ёритиб бериш ислом тарихининг энг муҳим бобларидан бирини ташкил қилур эди. Бироқ биз бу ҳодисанинг белгиларини фақат умумий тарздагина ёритиб бера оламиз ва мана шу сиғиниш шакллари, асрлар мобайнида яшаб келаётганини расмий дин пешволари ҳам уларга чидаб келаётганини таъкидлаб ўтамиз, холос. Улар диний фаолиятнинг бу соҳаларида дағал мажусий ҳаракатларнинг намоён бўлишига йўл қўймаслик билан кифояланадилар. Аммо бундай чеклашларнинг ҳажмини амалда ҳеч қачон аниқ белгилаб бўлмайди. Расмий илоҳшунослик халқнинг диний онгининг бундай хусусиятларига аввал жуда қаттиқ талабчанлик билан ёндошган. Негаки, исломнинг моҳиятини бузадиган сиғинишлар соҳасини кенгайтиришдан кўра ортиқроқ даражада эски суннатлардан кўз юмишни тасаввур ҳам қилиб бўлмайди. Суннатга садоқатли ҳар бир одам буни *ширк* (одамларга сиғиниш) қаторига қўшмоғи керак. Ширк дегани яғона, ёлғиз оллоҳга бошқа илоҳий кучларни қўшмоқ, шерик қилмоқ деганидир. Шунинг учун унга лаънат тамғасини босмоқ керак. Пайғамбар ва азиз-авлиёларга сиғиниш пайдо бўлиши сабабли намоён бўлган, суннатга кескин зид келадиган фактлар қаршисида диний таълимот ва диний амалиётга

кириб олган бидъатларга қарши курашдан ҳам муҳимроқ нарса йўқ эди. Лекин бир неча муддат қаршилиқ кўрсатгандан сўнг расмий ислом пешволари ўша кезларда ҳамма жойда кенг тарқалган ҳукмрон диний қарашлар олдида бўйин эгишга мажбур бўлдилар. Ҳукмрон диний қараш тарафдорлари ижмоъни эътироф этишга эришган эдилар. Расмий ислом пешволари муайян тузатишлар билан, баъзи бир чеклашлар билан, уларни бироз тартибга келтирган ҳолда тарихий ривожланишнинг ана шу натижасини ислом аҳкомлари тизимига қабул қилди.

7. Аммо ҳанбалийларнинг ҳеч қандай янгиликка ҳам рағбати йўқ эди. Улар ўзларини суннатнинг ҳар қандай ақидавий, маросимий ёхуд ижтимоий янгиликларга қарши курашидаги фидокор сарбозлари деб ҳисоблашарди. Бироқ ана шу бир тўп курашчилар ҳам ҳукмрон кайфиятлар қаршисида анча ожиз эдилар. XIV аср бошида Сурияда ҳанбалийлар тамойилларининг қудратли ҳимоячиси илоҳиёт-шунос (олим) *Тақиад-дин ибн Аҳмад Таймия* (1263-1328) бош кўтарди. У ўзининг ваъзлари ва асарларида суннат ва бидъат нуқтаи назаридан тарихий исломни кўриб чиқди ва ақидада ҳам, амалиётда ҳам дастлабки “ислом” тушунчасини ўзгартирган ҳар қандай янгиликка қарши чиқди. У бир хил гайрат ва шижоат билан фалсафанинг исломга таъсир кўрсатишига, аллақачон исломнинг ўзгармас қоидалари сифатида қабул қилинган ашъарийлар каломининг иборалари, тасаввуфнинг пантеистик таълимотига қарши, шунингдек, пайғамбар ва азиз-авлиёларга сизгинишга қарши бош кўтарди. Кўпдан бери мусулмонлар Муҳаммад алайҳиссаломнинг Мадинадаги қабрини зиёрат қилишар ва бу зиёрат Макка зиёратининг ўрнига ўтади деб ҳисоблар эдилар. Юксак мартабали дин пешволари ҳам бундай зиёратга жуда юқори баҳо беришганди. Тақиад-дин ибн Таймия буни ҳам кескин қоралаб чиқади. У сизгиниш билан боғлиқ бузилишларни ижмоъ йўли билан қонунлаштириб ниқоблашга уринувчи уламоларни аёвсиз танқид остига олади. У суннатга, фақат суннатга мурожаат қилади ва унга таянади.

Бу даврларда ислом давлатлари мўғуллар зулми остида эзилиб ётарди. Мўғуллар зулмининг оқибатлари халқ виждонини уйғотиш учун яхши бир баҳона эди. Виждони уйғонган

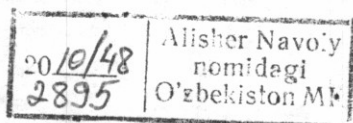
халқ суннийлар руҳидаги исломни тиклаш учун курашади, негаки, суннийликнинг бузилиши Оллоҳга хуш келмайди. Подшолар ва дин пешволари Такиад-дин ибн Таймияни унча ёқтиришмайди. Ахир, барқарор тинчликка қўл теккизиб, уни бузадиган одам кимга ҳам маъқул бўларди? Ибн Таймия орқага қайтишни талаб қилаётган жойда дини ислом, имон соҳасида бир неча асрлардан бери аллақачон суннат сифатида эътибор қозонган одатлар ва расм-русумлар шаклланиб қолган эди. Ислом дунёсининг ўша пайтга қадар энг мўътабар зоти Ғаззолий бўлган эди. У ўз таълимотида ритуализм, рационализм, догматизм ва мистицизмни бирлаштира олди ва ўша даврдан бошлаб унинг таълимоти ортодоксал-сунний исломнинг умумий мулки бўлиб қолди. Ғаззолий таълимоти янги ханбалийларнинг ғазабини жўштирган, уларнинг ҳар қандай тарихий ривожланишига қарши курашиш иштиёқини алангалатган омил бўлди.

Ибн Таймия унчалик катта муваффақият қозонгани йўқ. У бир диний маҳкама қўлидан иккинчи маҳкама қўлига ўтиб юриб, турмада вафот этди. (1328 й). Унинг вафотидан кейинги йиллар мобайнида диний асарларнинг асосий мавзуси - у кофир бўлганми ёхуд суннатга содиқ батавфик мўмин-мусулмон бўлганми деган масала бўлди. Унинг бир гуруҳ тарафдорлари ибн Таймия номини улуғлаб, ўзини авлиё даражасига чиқариб қўйишди. Орадан кўп ўтмай, уларнинг рақибларининг кайфияти ҳам муросаи мадора томонига ўзгарди, чунки уларга вафот этган исёнкор асарларидан анқиб турувчи жиддий руҳонийлик таъсир кўрсатган эди. Унинг таъсири яширин бир тарзда тўрт аср мобайнида сезилиб турди, унинг асарларини кўпгина исломий доираларда мутолаа қилишди ва ўрганишди. Бу асарлар вақти-вақти билан янгиликка қарши гулхан ёлқинидай ловиллаб турди.

Айни шу одамнинг таълимоти XVIII асрнинг ўрталарига келиб, исломда янги оқимлардан бирини майдонга келтирди. Бу - ваҳхобийлик оқимидир.

8. Исломий араб дунёси тарихида кучли раҳбар шахслар ўзларида илоҳшунос олим сифати билан жасур жангари баҳодир сифатини жам этган мисоллар оз эмас.

Мажусийлар ўртасида қилич ва қалам тез-тез бирлашиб турганидек, исломда ҳам уламолик билан кофирликка ва

гумроҳликка қарши курашдаги жасорат кўпинча ёнма-ён борган. Ислоннинг қадимий тарихида бундай мисоллар кўп учрайди. Тўғри, мутлақо тарихийликдан узоқ бўлса-да, диний ривоятларда кўпгина жангчилар илоҳий билимларнинг ҳам эгаси қилиб кўрсатилган.

Бунинг қадимги намуналаридан бири - ҳазрат Алининг зулфиқоридир. Диний ривоятнинг мазмунига кўра бу зулфиқорнинг эгаси, айти чоғда диний масалаларда ҳам мўътабар одам ҳисобланган. Бироқ ривоятлардагина эмас, биз, оммага раҳбарлик қилаётган одамларда ҳам ҳарбий салоҳият билан илмий иқтидор бир-бирига қўшилиб кетганини кўраемиз. Аввалги асрларда бу ҳодисанинг мавжудлигини исбот қилиш учун XII асрда яшаб ўтган Абдалмўминни мисол келтириш kifойадир. У бевосита илоҳиёт мактабларидан чиққан бўлиб, алмоҳадлар ҳаракатининг бошида турган, оломон унинг даъватига эргашган бир қанча жанглардан кейин ғарбда ислом давлатига асос солган. Кейинги даврдаги мусулмон қаҳрамонларидан Абдулқодирни кўрсатмоқ мумкин. У ватани Жазоирни истило қилган француз босқинчиларига қарши курашлардан кейин Дамашқда бадаргада юрган чоғларида теварагига толибларни йиғади, уларга *моликийлар* ҳуқуқи ва бошқа ислом илмларидан маърузалар ўқийди. Кавказдаги эркесварлик курашининг қаҳрамони Шомил, кейинги пайтларда Судан ва Сомалидан чиққан жангари маҳдийлар ҳам ислом тарихидаги шу ҳодисани тасдиқлайди. Лекин булар ҳам илоҳиёт мактабларининг шоғирдларидан чиққан.

Араблар орасидаги машҳур ҳаракатлардан бири янги даврларда Марказий Арабистонда Муҳаммад ибн Абдал Ваҳҳоб (1787 йилда вафот этган) бошчилигидаги ҳаракатдир. У ёшлигида ибн Таймия таълимотини синчиклаб ўрганди ва ўз қабиладошларини диний заминда курашга отлангирди. Орадан кўп ўтмай бу кураш аланга олиб, гуруллаб ёна бошлайди ва кўпгина жангарилар унинг сафига қўшилади. Кураш мамлакат ҳудудидан чиқиб, Ироқ чегараларигача етиб боради. Қатор ғолибона жанглардан кейин янги бир давлатнинг барпо этилишига олиб келади. Бу давлат тақдирнинг кўпгина эврилишларидан сўнг, ички ғалаёнлар ва нифоклардан заифлашган ҳолда ҳозир ҳам Ўрта Арабистонда яшаб келмоқда. У ҳозирги даврда Арабистон ярим оролидаги сиёсатнинг

муҳим омилига айланиб қолган. Ибн Абдал Ваҳҳоб юқорида зикр этилган дин арбобларидан шуниси билан фарқ қиладики, унинг ўзи бевосита кўлида қилич билан тарафдорларини жангларга олиб кирмаган. Лекин шунга қарамай, унинг таълимоти кўёвини суннатга тиклаш учун жанговор ҳаракатларга ундаган. Амалий ҳаётда диний ақидаларни рўёбга чиқармоқ учун Муҳаммад ибн Сауд зулфиқорини қиндан чиқарган - ҳар ҳолда, зоҳиран қараганда шундай бўлган.

Сўнги даврларда Юлиус Эйтнинг бу исломий давлатнинг ички ҳаётини бевосита кузатишга муваффақ бўлган. У Арабистон бўйлаб қилган саёҳатларидан бирида бу давлатда анчагина узок муддат давомида қолиб кетган.¹

Ваҳҳобийлар ҳаракати чиндан ҳам Ибн Таймиянинг суннатга мос келмайдиган янгиликларга қарши ҳанбалиёна норозилигини қўллаб-қувватлашга йўналтирилган эди. Бу янгиликлар ақоид қоидаларининг тарихий ривожидан давомида ижмоъ сифатида эътироф этилган бўлса-да, уларнинг норозилигига учраган. Шунингдек, улар кундалик турмушда учраб турадиган янгиликларга ҳам қарши бўлган. Шунини эслатиш кифояки, ваҳҳобийлар ҳар қандай янгиликка қарши норозилигини мунтазам билдириб туради. Масалан, улар тамаки ва кофе истеъмол қилишга қарши чиқадилар. Табиийки, саҳобалар давридаги ҳадисларда бу нарсалар тилга олинган эмас эди.

Уларнинг истеъмол қилиниши ҳозир ҳам ваҳҳобийларда катта гуноҳ сифатида қораланади.

Ваҳҳобийларнинг яхши қуролланган лашкарига омонатгина сардорлик қилиб турган турк хукмдорларига ёрдамга ошиққан Миср хадиви Муҳаммад Алининг кўшинигина бас

¹Ваҳҳобийларнинг қадимий исломий урф-одатларга асосланмаган ҳар қандай янгиликларга эътироз баъзан айрим англашилмовчиликларнинг туғилишига ҳам сабаб бўлган. Масалан, ваҳҳобийларнинг диний амалиёти фақатгина Қуръонга асосланган деган хато қарашлар айтилган. Масалан, бошқа масалаларда ваҳҳобийлар интилишларини тўғри таърифлаган Charles Didier нинг “Ein Aufenthalt beidem Yrosz-Scherif Son Mekka” (Лейпциг, 1862) китобида шундай хатога йўл қўйилган. У ўзининг “Reise nach Jiner Arabien? Kurdistan und Armenien” (Брауншвейг, 1895 йил) деган китобида ваҳҳобийлар “ҳар қандай ривоятларни ва, биринчи навбатда, суннатни рад этишади” деб ёзади. Ҳолбуки, ҳақиқатда аҳвол бунинг тескарасидир.

келмоғи мумкин эди. Ваҳхобийлар лашкари сунний ва шиа азиз-авлиёларининг номлари билан боғлиқ муқаддас жойларга хужум қилади. Бу жойлар уларнинг назарида кескин қоралашга лойиқ ширк кулбалари, улар билан боғлиқ маросимлар эса санампарастлик бўлиб кўринади. Улар ибн Таймия таълимотига садоқатлари зўр бўлганидан пайгамбарнинг Мадинадаги қабрига сизинишга ҳам хушламай қараганлар. Суннатни тиклаш йўлидаги бу курашда уларга аждоқларининг намунаси раҳнамолик қилган. Ривоятда айтилишича, суннатга садоқатли умавий Умар II пайгамбарнинг мақбарасини кураётганида “одамлар бу ёдгорликка ибодатгоҳ деб қарашлари мумкин” деган хавотирдан келиб чиқиб, қурилишни атайин қиблага қаратмай барпо этган. Мозорлар ва буюмларга сизиниш билан бир қаторда, улар маросим сифатида қабул қилинган бошқа янгиликларни ҳам қоралашган ва уларга қарши кураш олиб боришган. Масалан, улар масжидларнинг ёнига минора ёхуд мезана қуришни, қадимги исломга маълум бўлмаган тасбеҳ ишлатишни ва бошқаларни қоралашган. Уларнинг фикрича, тоат-ибодат ҳам саҳобалар замонидаги тоат-ибодат шакли-шамойилини тўла-тўқис акс эттирмоғи лозим.

Кундалик турмуш масалаларида ҳам худди шу йўлдан бормоқ керак - у саҳобалар даврида одат бўлганидек, ҳатто халифаларнинг ўзлари ҳам амал қилганидек содда ва камтарона бўлмоғи жоиз. У замонларда турмушнинг камтарона ва содда бўлганига ҳадисларда юзлаб далиллар бор. Ҳар қандай ҳашамат қораланади. Мадинанинг VII асрдаги ҳаёт шароити ярим минг йил ўтганидан кейин ваҳхобийларнинг сунний давлатида ўрнатилган ва дастуриламал бўлмоғи керак.

Ваҳхобийлар, биринчи навбатда, азиз-авлиёларга сизинишга қарши курашган эдилар. Ваҳхобийларнинг азиз-авлиёларга сизиниш муносабатига қараб ҳукм қиладиган бўлсак, Карл Винценти уларга берган баҳосида батамом ҳақ бўлиб чиқади. У ўзининг романида ваҳхобийларни “Юқори Арабистоннинг масжид қушандалари” деб атаган эди. Бу романда ваҳхобийлар давлатидаги ижтимоий ҳаёт ва фаолият тасвирланган, бошқа маълумотларга қараганда, бу давлатда зоҳиран порсоликка (такводорликка) қатъий амал қилинса-да, у билан бирга мунофиқлик ва риёкорлик мавжуд бўлгани ҳам акс этган.

Ваҳҳобийлар тамойилларининг кучли таъсири уларга ёндош воқеаларда яққол сезилади. Бу воқеалар ислом дунёсининг олис вилоятларида араб ҳаракатининг яққол таъсирида кенг намоён бўлади.

9. Умумисломнинг бу ҳаракатга муносабатини кўриб чиқар эканмиз, диний-тарихий нуқтаи назардан қараганда, айниқса, қуйидаги факт кўзга ташланади. Исломий муносабатни кўриб чиқар эканмиз, ваҳҳобийларни Муҳаммад алайҳиссалом ва унинг саҳобалари томонидан жорий қилинган диннинг шакли учун жонбозлик кўрсатган курашчилар деб ҳисоблашга тўғри келади. Қадимий исломни тиклаш уларнинг мақсади ва вазифаси. Назарий жиҳатдан бу нарса уламолар томонидан тез-тез тан олиб турилади. Лекин шунга қарамай, ислом ақидаларини маҳкам ушлаган мусулмон ваҳҳобийларни мазҳаб-парастлар сифатида қораламоғи керак. Кимда-ким *ижмоъдан* юз ўтгирса, кимда-ким масжиднинг умумий розилиги билан унинг тарихий ривожланиши оқибатида ҳаққоний ва адолатли деб тан олинган нарсани инкор этса, у рисоладаги исломдан ажралиб қолган деб ҳисобланади. Бунда эски суннатлар асосида исботу далил талаб қилиб ўтиришдан ҳеч қандай маъно йўқ. Ижмоъ воситаси билан ҳамма нарса қўшимча исбот-далилсиз сунна томонидан амалга оширила борилади. Суннат деб, яъни мустаҳкам, бузилмас қонун деб кўпчилик имон келтирган ҳақиқатларга ва кўпчилик қабул қилган урф-одатларга мос келадиган нарсаларгина тан олинishi мумкин. Нимаики ижмоъга қарши бўлса, у исломга хилофдир. Ана шу мулоҳазалардан келиб чиққан ислом қонун-қоидаларига содиқ мусулмон фақат битта хулосага келмоғи мумкин: ваҳҳобийлар ўзлари ҳам тан олган тўртта мазҳаб томонидан рухсат берилган ва қисман тавсия ҳам қилинадиган нарсаларга қарши кураши ва уларни қоралаши билан ўзларини ўзлари қадимий хорижийлар (хавориж) билан бирга расман эътироф этилган ислом бағридан ташқарига чиқариб қўядилар. Расмий ислом XII асрдан бери Имом Абуҳомид Ғаззолийни энг мўътабар ва эътиборли олим сифатида тан олади. Унга қарши Макка талқинлари билан ғоявий курашда (бу кураш ханузгача тўхтаган эмас) ваҳҳобийлар ҳукмрон илоҳшунослик томонидан рад этилган Ибн Таймияни дастак қилиб олганлар. “*Ние Yhazali nie Jbn Tejmiija*” - бу курашнинг шиори шундай. Ижмоъ

Ғаззолийни қабул қилган ва уни муқаддаслаштирган. Бошқача қарашга эга бўлганлар ижмоъни бузадилар. Улар Муҳаммад алайҳиссаломга ҳар қанча мадҳиялар ўқиб, суннатга изчил садоқатларини изҳор қилмасинлар, гайридин деб ҳисобланмоқлари ва гайридин сифатида қораланмоқлари керак.

10. Шундай қилиб, кўрамизки, нуқтаи назари ва таъсир даражаси ҳозиргина тасвирлаб берилган ҳаракат Араб ярим оролида дунёга келиб, ўтмишга қотиб қолган нигоҳ билан қаради. У тарихий тараққиёт йўли билан кириб келган ҳамма нарсаларнинг қонунийлигини инкор этади ва исломни VII асрнинг тош бўлиб қотиб қолган шаклларидагина эътироф этишга рози. Айни чоғда, янги даврларда ислом бағрида бошқа бир диний ҳаракат ҳам вужудга келди. Унинг бошланғич нуқтаси ва ҳаётбахш ғояси инсониятнинг диний эволюциясини эътироф этишдир. Биз Эрондан чиққан Бобийлар ҳаракати тўғрисида гапирмоқдамиз.

Ғарчи у Эронда ҳукмрон бўлган шиа шаклларидан бунёдга келган бўлса-да, тарихий ривожланиш нуқтаи назаридан унинг ғоялари исмоилийлар мазҳабининг асосий фикри билан боғлиқдир. Бу фикрга кўра, жаҳоний заковатнинг ривожланиб боровчи кўринишлари воситасида ўз-ўзини комиллаштира бориб, ҳақнинг жамолига эришиш мумкин дир.

XIX аср бошларида шиаларнинг “ўн икки имом” таълимоти қуртак ёза бошлади. Бу таълимот Шайхия мактабидан чиққан бўлиб, унинг тарафдорлари орасида “гайб-алмаҳдий”га ва ундан аввал ўтганларга сизгиниш авж олган эди. Гностиклардан ўрناق олиб, улар бу шахсларни илоҳнинг тимсоли, илоҳнинг сифатларини ўзида жамлаган, яратувчи кудратга эга деб ҳисоблайдилар ва шу тариқа имомларнинг одатий мифологиясининг ҳажмини кенгайтирадилар. Шу тариқа улар “маҳобатчилар” йўлига қадам қўядилар.

Шерозлик хаёлпараст йигит *Мирза Муҳаммад Али* (1820 йилда туғилган) ана шундай муҳитда ўсиб улғайди. Унинг салоҳияти ва иқтидоридан завқланган ўртоқлари Мирза Муҳаммад Алининг юксак ишларга муносиб эканини тан олишади. Ўртоқларининг бундай эътирофи хаёлпараст йигитнинг қалбига кучли таъсир кўрсатади, исломни ривожлантириш ишида ва унинг оламшумул-тарихий аҳамиятини оламга ёйишда менинг зиммамга улуг вазифа юкланган деган

фигр унинг вужуд-вужудига сингиб кетади. У ўзини “боб” деб ҳисоблай бошлайди. “Боб” дарвоза дегани. У шундай дарвозаки, у орқали дунёга ҳақиқатнинг олий манбаи бўлмиш гайб-ал-махдийнинг ҳар қандай гуноҳлардан ҳоли иродаси инкишоф бўлади. Орадан кўп ўтмай Бобда бошқача ишонч пайдо бўлади - энди у ўзини замоннинг маънавий ривожланишида пинҳона имомдан ҳам ортиқ роль ўйнайдиган қудрат эгаси деб сеза бошлайди. Унинг ўзи ўн иккинчи имом чиққандан кейин биринчи минг йилликнинг сўнггида майдонга чиққан янги махдийдир. Фақат у шиалар одатда тушунадиган маънодаги имом эмас, балки “жаҳон руҳининг намоён бўлиши”, “энг олий ҳақиқат сифатида намоён бўлиш нуқтаси”дир. Бу қарашда у исмоилийлар қарашига яқин келади. Маънавий илоҳиётдан нур таратувчи қудрат унинг сиймосида тажассум топган, у бу қудратдан зоҳирангина фарқ қилади. Моҳиятан эса айнан унинг ўзидир. У ер юзига қайтадан келган Мусо ва Исо алайҳиссалом, шунингдек бошқа пайгамбарларнинг ҳам тажассуми. Унинг сиймосида аввалги асрларда намоён бўлган илоҳий жаҳоний руҳ тажассум топган. Эронда кўпинча уламоларни мулла дейишади. У ўзининг тарафдорлари ўртасида муллаларга қарши, уларнинг сохта валийлиги ва риёкорлигига, нафс бандаси бўлиб қолганига қарши нафратни тарғиб қилди. У Муҳаммад алайҳиссалом таълимотини кўпинча кўчма маънода (таъвийл асосида) талқин қилиб, уни баркамолликнинг юксак нуқтасига кўтармоқчи бўлди. Бу таълимотда исломнинг расм-русумларига, маросимлар масаласидаги майда-чуйда қонунларга кам эътибор берилган; қисман эскилари янгилари билан алмаштирилган. Тақдир, жаннат, дўзах ва қиёмат каби тушунчалар бошқача маъно касб этади. Бу жиҳатдан аввалги диний тизимларда унинг салафлари бўлган эди. Бу талқинда - баъс (қайта тирилиш) - илоҳий руҳнинг ўзидан аввалгига нисбатан даврий равишда кейинги намоён бўлиб туриши; руҳнинг кейинги намоён бўлиши унинг янги ҳаёт касб этишидир. Қуръони каримда келгусидаги ҳаёт деб аталган “Худонинг васлига эришиш” ана шундай талқин қилинади.

Аммо эронли ёш хаёлпараст нафақат ўзининг ақоид ва фикр бобидаги қарашлари билан муллаларнинг қотиб қолган таълимотларига зид келди. Ўзининг ваъзларида у диндорлар

ўртасидаги ижтимоий муносабатларни чуқур таҳлил қилди. Унинг этикаси - синфлар ва динлар ўртасида мавжуд бўлган тўсиқлар ўрнига ҳамма одамлар ўртасида қардошлиқ гоёларини олға сурди. У аёлларни тўла ҳуқуқли инсон сифатида кўтармоқ истади, уни ҳозирги шароитда анъаналарга амал қилган ҳолда тушиб қолган таҳқирли ҳолатидан халос этмоқчи бўлади; у мажбуран паранжи ёпинишни бекор қилишдан бошлайди. Ва никоҳга ислом дунёсида ҳукмронлик қилган бир томонлама қарашларни инкор этади. Тўғри, бу қарашлар диний ақидаларнинг оқибати ўлароқ шаклланган эмасди. Унинг оилавий муносабатлар ҳақидаги юксакроқ тасаввурлари оиланинг вазифалари ва тарбия ишларининг ислоҳоти ҳақидаги тасаввурлари билан боғланади.

Шу тарзда Боб ўзи ўйлаган диний ўзгаришлар доирасига ижтимоий ҳаёт асосларини ҳам олиб кирди. У нафақат диний ислоҳотчи, балки айтиш мумкин бўлган ижтимоий ҳаётнинг ҳам ислоҳотчисидир. Аммо у таълимотида мистик қарашларга таянгани учун бу унсурлар унинг дунёқарашида жуда кенг тарқалган. Ўзига замондош маърифий гоёларни у Хуруфийларга ўхшаб, Пифагор қарашлари билан боғлашга уринади, у ҳарфларнинг микдорий қимматига катта аҳамият беради. Масалан, 19 сони унинг мулоҳазаларида катта аҳамият касб этган. У ўзининг турли-туман қарашларида, ҳарфларнинг микдорий қимматларини ҳисоблаб чиқишда бу сонни марказий ўринга қўяди.

У ўз-ўзини аввал ўтган пайғамбарларга тенг кўргани каби (бундай гоё аввалги хурофийлар ҳаракатларида ҳам намоён бўлган эди), келгусида ҳам ўзида тажассум топган илоҳий рухнинг вақти-вақти билан янғидан намоён бўлиб туриши муҳимлигини эълон қилади. На унинг ўзида, на Муҳаммад алайҳиссаломда инкишофлар тамом бўлади. Чексиз тараққиётда илоҳий рух вақти-вақти билан намоён бўлиб, ўз-ўзини ошкор қилиб туради. Бу намоён бўлишларда илоҳий ирода борган сари мукамалроқ тарзда, борган сари замон ривожига мос келадиган балогатда ўзини ошкор қилади. Шу тарзда, Мирза Муҳаммад Али вафотидан кейин кўп ўтмай ўз жамоасида содир бўлган ўзгаришларга замин яратиб берди.

У таълимотини тўлалигича “Баён” деган китобда акс эттирган. Бу китоб (бобийлар учун) конун кучига эга бўлган

муқаддас таълимий китоб ҳисобланади. Диннинг ҳукмрон пешволарига бу китоб диний жиҳатдан ҳам, сиёсий жиҳатдан ҳам ҳаддан ташқари хавфли кўринмоғи керак эди. Таълимотнинг асосчиси ва унинг теварагига тўпланган шогирдлари аёвсиз равишда таъқиб остига олинадилар. Бу шогирдлар орасида *Қурратул-айн* деган жасоратли бир қиз бизнинг хайрихоҳлигимизни жалб қилди. Уларни кўп қийнаганларидан сўнг, жаллоднинг қўлига топширишади. Муҳаммад Алининг ўзи 1850 йилда қатл қилинади. Изтиробли ўлимга чап бериб қолган шогирдлар Туркияда паноҳ топишади. Бошдан кечирилган азоб-уқубатлар уларнинг кучига куч қўшади, холос.

Мазҳаб асосчисининг вафотидан кейин кўп ўтмай, Боб тарафдорларининг жамоаси иккига ажралиб кетади. Бунинг боиси шу бўладики, устоз ўзидан кейин раҳбарлик ишига иккита шогирдининг номини кўрсатиб кетганди. Аммо жамоа булардан қайси бири устознинг иродасини тўғрироқ талқин қилади деган саволга жавоб топа олмайди. Озчилик *Субҳи-азал* (Мангулик тонги) теварагига уюшади. Уларнинг қароргоҳи Фанагустада (Қибрис) бўлади. Улар Боб таълимотини устоз яратган шаклда сақлаб қолишга ҳаракат қилишади. Булар консерватор бобийлардир. Кўпчилик бошқа вали Баҳауллохнинг (Худонинг нури) карашларига кўшилади. Баҳауллох олтмишинчи йилларнинг бошида бобийлар Адрианаполда бадарғада юрган кезларида ўзини янада баркамолроқ тарзда намоён бўлган илоҳий руҳ деб эълон қилади. Бу рухнинг келишини устоз башорат қилган. У Муҳаммад Али таълимотини янги, олий босқичга кўтармоғи керак. Энди у устоzi бошлаб берган тайёргарлик ишларини охирига етказиши керак. Баҳо - Бобдан юқорироқ, Бобий *қоимдир* (ўрнидан тураётган). Баҳо эса *қайюмдир* (доимий). “Вақти-соати келиб пайдо бўладиган қайюм ҳозир келиб бўлганга қараганда юксакроқдир”. Ўзини у бажонудил мазҳар ёхуд манзар деб атайди. “*Мазҳар*” ёхуд “*манзар*” Оллоҳнинг намоён бўлиш жойидир. Унда Оллоҳнинг жамоли худди кўзгудагидай акс этади. Унинг ўзи Оллоҳнинг жамолидир. Унинг чехраси қимматбаҳо, сайқалланган жавоҳирдай само билан замин оралиғида нур таратиб туради. Фақат у орқалигина Оллоҳни таниш мумкин, у Оллоҳнинг ердаги соясидир. Унинг тарафдорлари чиндан ҳам уни инсондан юқори турувчи

мавжудот деб ҳисоблашади ва унга илоҳий сифатлар тақашади. Мисол учун, Е.Г.Бровне томонидан нашр этилган мадҳияларни ўқимоқ мумкин. Бобийларнинг янги иттифоқи билан эскича қарашлар тарафдори бўлмиш бобийлар ўртасида бахслар жуда қизиқ кетди. Бунинг оқибатида Баҳо ўз жамоаси билан бирга Аккага сургун қилинди. Бу ерда у ўз таълимотини ривожлантириб, уни бутун бир тизим даражасига кўтарди. У таълимотни нафақат *миллат-ал-фурқонга*, яъни Қуръон жамоасига, балки *миллат-ал-баёнга* (баён жамоасига) ҳам қарши қўйди. Эски бобийлар Баён чегараларидан ташқари чиқишни истамас эдилар, шунинг учун Баҳо улар ўтказадиган ислохотларни хушламади.

Унинг таълимоти араб ва форс тилларида бир қанча китоблар ва рисолаларда баён қилинган. Булар ичида энг муҳими *Китоби ақдасдир*. Унинг ўзининг айтишича, Баҳо ёзган китоблар илоҳий туҳфадир. “Мазкур ёзганларим, - деб изоҳ беради у мактубларидан бирида, - яширин мактубдир. Шу пайтга қадар у бировнинг дахлидан илоҳ хазинасида асраб келинган. Уларнинг ҳарфлари илоҳий қудрат бармоқлари билан ёзилган. Бу мўъжиза сизларга маълум бўлмай”. Буларни айтар экан, Баҳо халоскор таълимоти хазинасини тўла очиб бермаётгандай қиёфага киради. Афтидан, баъзи бир хуфя фикрларни у энг асл тарафдорлари учун авайлаб асраб қўйгандай кўринади. У ҳатто таълимотининг баъзи бир қисмларини рақибларидан ҳам яширин бўлмоғини истайди. Бир жойда у шундай деб ёзади: “Бу босқичда биз тафсилотларни баён қилишни унча хоҳламаймиз, чунки рақибларимиз биз томонга қараб кулоқларини диккайтириб туришипти. Улар бизнинг гапимизни эшитиб, чинакам, мангу Оллоҳга эътирозларини билдиришлари мумкин. Чунки улар илоҳий бирлик шафақларининг нури покидан келган инсоннинг билимлари ва донолиги сирларини уқиш даражасига етишган эмаслар”.

Жаҳоний руҳ Баҳода тажассум топиб шундай намоён бўлади. Фақат унинг воситасидагина мазҳабнинг биринчи асосчисининг панд-насиҳатлари рўёбга чиқиши мумкин. Лекин бундай қарашлари билан Баҳо таълимотининг энг муҳим нуқталарини инкор қилади. Боб таълимоти, моҳият эътибори билан фақат исломни ўзгартиришга қаратилган бўлса, Баҳо ундан анча ўзиб кетиб, жаҳон дини ҳақида кенг

назария яратади. Ундан эса бутун инсониятнинг диний биродарлиги ҳақидаги фикрга ўтади. Ўзининг сиёсий таълимотида у космополитизм ғоясини олға сурганидек (“ўз ватанини севган одам эмас, бутун дунёни севган одам мақтовга муносибдир”), унинг дини ҳам ҳар қандай тор тарафқашликдан воз кечади.

У ўз тимсолида намоён бўлган жаҳон руҳини бутун инсоният учун намоён бўлган деб ҳисоблади. Шу маънода, у таълимотининг бир қисмини ташкил қилувчи мактубларини Оврўпа ва Осиё миллатларига ҳамда ҳукмдорларига йўллайди. У ҳатто Америкага ҳам эътиборини қаратди. “Америка қиролларига ва республика сардорларига” деб, у мактубида “мудомлик бутогида ўтирган қаптарнинг нима тўғрисида куйлаши”ни ёзади. У Седан воқеаларидан тўрт йил аввал Наполеон III га императорнинг қулашини башорат қилиб мактуб йўллаган эди. Шу башорат чин бўлиб чиққандан кейин унинг тарафдорлари назарида Баҳонинг каромат руҳига чулганган худо - инсон сифатидаги аҳамияти ортиб кетади.

Ўзининг космополитик ғоялари руҳида тарафдорларига хорижий тилларни ўрганишни тавсия этади - бу йўл билан улар ўзларини бутун инсониятни, барча миллатларни бирлаштирадиган жаҳон динини тарғиб қилишга тайёрлашади, негаки, “Тил билган одам Оллоҳнинг каломини шарққа ҳам, ғарбга ҳам етказа олади. Уни давлатлар ва миллатлар ўртасида шундай тарғиб қиладики, одамларнинг қалби унга талпинадиган, чириган суякларига жон кирадиган бўлади”. “Бу бирлашиш воситасидир ва ўзаро бир-бирини тушуниш ҳамда цивилизациянинг олий сабабидир. Бутун жаҳон миқёсида одамларнинг иттифоқ яшашининг энг аъло воситаси бутун дунёда бир хил битта жаҳон тилига эга бўлишдир. Қироллар ва уларнинг вазирларига мурожаат қилиб, уларни дунёнинг мавжуд тилларидан бирортасини ҳамма халқлар учун ярайдиган бир тил сифатида тан олмоқ учун бирлашишга ундайди. Ёки унинг фикрича, бир янги тил барпо этмоқ керакки, кейин уни дунёнинг ҳамма мактабларида ўрганишсин.

У, ҳам исломдаги, ҳам эски бобийлар таълимотидаги ҳамма чеклашларни рад этади. Тўғри, у ўзининг панднасихатларидан илк бобийларга хос бўлган мистик сафсаталарни, ҳарфлар ва рақамлар билан намоёйиш этиладиган

найрангларни чиқариб ташлагани йўқ. Лекин у асосий эътиборни ахлоқий ва ижтимоий масалаларни ишлашга қаратди. Урушлар қаттиқ қораланади; фақат “энг зарур ҳоллардагина” қурол ишлатишга рухсат берилади; куллик қатъиян ман этилади, ҳамма одамлар ўртасида тенглик янги таълимотнинг марказий нуктаси сифатида тарғиб қилинади. Унинг мактубларидан бирига “*Сурат-ал-мулк*” (Подшолар сураси”) деб сарлавҳа қўйилган. Унда муаллиф турк султонидан Истанбулда одамлар ўртасида мулкдорлик жиҳатидан жуда катта фарқларга йўл қўйгани учун қаттиқ гина қилади. Унинг ислохотчилик бобидаги интилишлари жинслар ўртасидаги муносабатларга ҳам тааллуқлидир. Маълумки, бу масалага Боб ҳам катта эътибор берган эди. Унинг идеали - моногамия, бироқ у бигамия (қўшхотинлилик) фойдасига ҳам ён босади. Бироқ, бу унинг учун кўп хотинлиликнинг охирги чегараси. Ажралишга рухсат сақлаб қолинади, аммо ажралувчилар олдига бир қатор инсофли талаблар қўйилади. Талоқ қилинган хотин бошқа эрга тегиб улгурмай, унга қайтадан уйланишга ижозат берилади. Бу - ислом одатларига тўғридан-тўғри зиддир. Ислому қонуни мутлақо эскириб қолган деб ҳисобланади; унинг ўрнига намоз ва маросимларнинг янги шакллари жорий қилинади, гуруҳ-гуруҳ бўлиб намоз ўқиш (*салот-ал-жамоа*) бекор қилинади, ҳар ким алоҳида-алоҳида холи бир жойда намоз ўқийди; фақат жанозалардагина жамоа бўлиб намоз ўқишга ижозат берилади. Қибла Макка томонда эмас, Оллоҳ томонидан юборилган дунёвий рух тажассуми қаерда турган бўлса, ўша ерда бўлади. У ўзига доимий истиқомат жойини танлаб олмагунча қаерга кўчса, қибла ҳам ўша томонга кўчаверади. Диний мажбурият сифатида, айниқса, баданни тоза тутиш, покизалик, таҳорат ва чўмилиш тавсия этилади. Лекин форс ҳаммомларида чўмилишдан сақланиш керак, чунки бу ҳаммомлардек нопок ҳаммом дунёда йўқ.

Қаламнинг бир ҳаракати билан Баҳо ислом томонидан мусулмонлар зиммасига юкланган ҳамма чеклашларни бекор қилади. Бу масалаларда у айрим тафсилотларга тўхтаб ўтirmайди (у фақат либос ҳақидаги баъзи қонунларнигина айрим-айрим рад этади): “Сиз соғлом инсон аҳлига зид бўлмаган ҳамма нарсани қилмоғингиз мумкин”. У ҳам ўзининг

салафлари сингари Аллох иродасини бузиб талқин қилувчи ва уни яширувчи уламоларга қарши курашда толмасдир. Баҳо яратган дин бир умрга касб қилиб олинадиган бирор руҳонийлик соҳаси ёхуд лавозимини билмайди. Бу кўпқиррали жамоанинг ҳар бир аъзоси жамият учун фойдали, самарадор хунар билан машғул бўлмоғи керак; қўлидан келган иқтидорли одамлар эса беминнат жамоанинг диний раҳнамолари ҳам бўлмоқлари керак. Хунарсандлар орасида мураббий лавозимининг бекор қилиниши каби жамоа йиғинлари ўтадиган жойларда ваъз айтиладиган минбарлар ҳам бекор қилинади.

Биз Баҳони либераллар томонига ўтиб кетади деб ўйлашимиз мумкин эди. Бироқ бу ўйимиз тўғри чиқмайди. У бизни қутилмаганда сиёсий эркинликларни инкор этиши билан лол қолдиради. “Биз кўряпмизки, баъзи одамлар эркинликка интилади ва шу билан мағрурланади. Улар, аниқ, адашадилар. Эркинлик ўзининг оқибатларига кўра кишини саросимага солиб кўяди, унинг ёлқинлари эса сўлмайди. Билингки, эркинликнинг бошланиши ва намоеън бўлиши хайвонликдадир (жониворлар ўртасида). Одамзод ўзининг кўполлигидан ва номуссиз кишилар етказадиган зарардан химоя қиладиган қонунларга бўйсунмоғи керак. Чинакамига олганда, эркинлик одамзодни маънавият ва одоб талабларидан узоқлаштиради” - бундан кейин у ошқора реакцион тилда гапира бошлайди. Баҳо тарафдорлари Туркия ва Эрондаги либерал сиёсий ривожланишни маъқул кўришмайди: улар султон ва шоҳнинг тахтдан йиқитилганини қоралашади.

Баҳонинг (1892 йил 16 май) вафотидан сўнг, унинг вазифаси ўғли ва меросхўри Аббос Афандининг зиммасига ўтди. Уни Абдул-Баҳо ёки *хусни озода* деб аташди. Бу камданкам аҳбобларнинггина эъгирозини туғдирди, холос. У отасининг гоъяларини янада кенг ва ҳар томонлама ривожлантиради. У гарбнинг маърифатпарварлик тафаккурининг шакллари ва мақсадларига янада кўпроқ мослашади; унинг салафлари таълимотида ҳали мавжуд бўлган фантастик унсурлар анча юмшайди ёки айрим жойларда батамом четга чиқариб қўйилади. Аббос Эски аҳд ва Янги аҳддан (Таврот ва Инжилдан) жуда кенг фойдаланади. Улардан асарларида тез-тез

парчалар келтиради. Бу билан у отасининг таъсирида бўлган доиралар қаторини янада кенгайтириб, уларга таъсир кўрса-тишга ҳаракат қилади.

Абдул-Баҳонинг чиқишлари билан тарғибот ишлари яхши натижаларга эришди. Америкалик кўпгина хонимлар форслардан чиққан бу пайгамбарни зиёрат қилгани Кармел тоғларининг этакларига келишди. Улар пайгамбарнинг оғзидан эшитган халоскорлик сўзларини ғарбдаги олис ватанларига олиб кетишни ният қилган эдилар. Аббос Афандининг таълимотини энг яхши баён қилиб берган аёл Лаура Клифорд Барнеудир. У Аббос Афанди яқинида анча вақт яшайди, унинг таълимотини батафсил ёзиб олади ва Баҳонинг янги таълимоти мазмунини ғарб дунёсига анча тўла етказиб беради.

Энди Боб томонидан асос солинган таълимот ортиқ ўз асосчисининг номига эга бўлолмайди. Сўнгги пайтларда мутлақо ҳақли равишда тобора кенгрок тарқалиб, рақибларини бир чеккага суриб қўяётган Мирза Муҳаммад Али таълимотидан тугилган янги оқимни *Баҳонийя* деб аташмоқда. Унинг тарафдорлари ҳам бошқа раҳбарият этакчилигида иш юритаётган Баённинг бир ҳовуч консерватив тарафдорларига қарама-қарши ўларок ўзларини шу ном билан Баҳонийя деб аташмоқда.

Бу таълимотга хос бўлган кенглик ва кўпқирралилик унинг тарафдорлари сафини кенгайтириб юборди. Бу тарафдорлар орасида нафақат масжид аҳли бор, балки черковдан, синагогдан, бошқа ибодатхоналардан чиққан, ҳатто оташпарастлар ичидан чиққан одамлар ҳам бор. Сўнгги пайтларда улар Ашхободда Эрон чегараси яқинида тоат-ибодат учун жамоат уйи ҳам қуришди. Унинг жуда яхши тасвирини баҳоизмнинг оврўпалик энг мўътабар талқинчиси Ипполит Дрейфус берган. Бошқа томондан, баҳонийя атамасига, умуман, эркин фикрлаш тушунчаси, исломнинг ижобий мазмунини рад этиш киради. Қадим замонларда зиндиқа деган ном дастлаб форспарастлик ва монийликка яқин диний қарашларга эга бўлган мусулмонларнинг англагани каби, кейинчалик эса файласуф деган ном, шунингдек, яқин-яқинлардан бери фаранг-массон деган ном ҳам - рисоладаги ислом қоидаларидан чекинган-чекинмаганидан қатъи назар, умуман, “эркин фикрлаш” маъносини англатгани каби, ҳозирги пайтда

Эронда Баҳоййя деган ном нафақат бобийларнинг ана шу янги кўринишига мансубликни англатади, балки мухтарам Ф.М.Жордан қайд қилганидек, “бу ном билан аталувчиларнинг кўпчилиги ҳақиқатда тўғридан-тўғри динга ишонмайдиган рационалистлардир”. Эронда ва бошқа мусулмон мамлакатларида бу диний оқим тарафдорлари ўзларининг мутлақо куфрона эътиқодларини яшириб юришга ва такийя усулидан фойдаланишга мажбурдирлар. Шунинг учун бобийликнинг ҳар икки шаклига доир лоақал тахминий статистикани белгилаш ҳам амри маҳол. Бобийликнинг янги тадқиқотчиларидан бири мухтарам Исаак Адамс фақат биргина Эронда уларнинг сонини 3 миллион киши деб белгилаганда, албатта, муболагага йўл қўйган кўринади. Бу, ахир, бутун мамлакат аҳолисининг тахминан учдан бирини ташкил қилади-ку!

Шундай қилиб, бобийлик баҳоййя оқимига ўтиб, жиддий тарзда тарғибот йўлига қадам қўйди. Унинг мураббийлари ва тарафдорлари улар исломнинг мазҳаби эмас, балки оламшумул бир таълимотнинг вакиллари экани ҳақидаги ишончдан чиқадиган хулосаларга жиддий муносабатда бўлишди. Уларнинг тарғибот ишлари нафақат жуда кенг кўламда (Хинди-Хитойгача) ислом соҳасини қамраб олади. Балки ҳайрон қолар даражада ислом ҳудудларидан ташқарида ҳам муваффақиятга эришмоқда. Аккада истиқомат қилувчи пайгамбар, айтишларича, Америкада ҳам, Оврўпода ҳам, ҳатто насронийлар ўртасида ҳам садоқатли мухлислар топган. Чикагода ерлик баҳоййяларнинг диний йиғинлари учун уй қуришга тайёргарлик ишлари бошлаб юборилипти, афтидан, мазкур китоб босилиб чиққунга қадар, бу уй ҳам битиб қолса керак.

Яҳудий хаёлпарастлари ҳам пайгамбарлардан қолган кўхна китоблардан Баҳо ва Аббоснинг пайдо бўлиши ҳақидаги башоратни топишибди. Гўё, қаердаки, “Иегованинг нури” ҳақида гап кетган бўлса, ўша жойда жаҳоннинг халоскори Баҳо-Оллоҳнинг пайдо бўлиши назарда тутилар экан. Кармал тоғининг эсланиш ҳоллари ҳам уларга кўп материал беради. Чунки XIX аср охирида бу тоғ яқинида бутун дунё учун Оллоҳнинг нури намоён бўлган эди. Улар Даниилнинг тушлар китобидан Боб бошлаган ҳаракат тўғрисида, унинг қачон

воқе бўлиши ва қачон ниҳоясига етиши ҳақидаги башоратларни чиқаришга ҳаракат қилишади. Уларнинг фикрича, бу ҳаракат 1844 йилда ўз ниҳоясига етади - ўшанда Мирза Муҳаммад Али ўзини Боб деб атай бошлайди ва жаҳоний рух ўзининг намоён бўлишида янги босқичга кўтарилади.

Аббос Афанди майдонга чиққандан кейин Инжилдан парчалар келтириш янада авж олди. Унинг тарафдорлари уни аввалдан башорат қилинган “фарзанд, у биз учун туғилган, у бизга ато қилинган, унинг зиммасига ҳукмронлик қилиш вазифаси юкланган, у Исайнинг китобида келтирилган ажойиб сифатларнинг эгасидир” деб гапиришди. Мен айти шу сатрларни ёзаётган вақтимда бир одамдан Инжилдаги ана шу далилларни эшитмоқдаман. Бу одам баҳойийа хаёлпарастларидан бўлиб, мана икки йилдирки, мен тугилиб ўсган шаҳарда яшайди. Илгари у Техронда ҳокимлик қилган. У бу ерда ўз таълимотига тарафдорлар йиғиш билан овора. У менинг ватанимга нисбатан зиммасида махсус мажбуриятлар бор деб ҳисоблайди. Бу мисол ислом ҳудудидан ташқари чиқадиган тарғибот эътиборини ёлғиз Америкагагина қаратмаганини кўрсатувчи яна бир далилдир.

11. Ислоннинг тарихий ривожланишини кўриб чиқар эканмиз, Ҳиндистонга алоҳида ўрин ажратмоғимиз лозим. Бу заминда бундай ривожланиш ўзига хос этнографик шароитнинг маҳсули сифатида кўринади ва дин тарихининг тадқиқотчисини жуда самарали хулосаларга олиб келади. Лекин биз бу хулосаларга чекланган доирадагина тўхтаб ўтамиз.

Гарчи Ғазнавийнинг XI асрдаги фотиҳликлари қадимги ҳинд маданиятига сезиларли талофатлар етказган бўлса-да, диннинг эски шакллари Ҳиндистонда ислом ҳукмронлиги остида бизнинг кунларимизгача дахлсиз сақланиб қолган. Браҳманлар жамоаси аъзоларидан жуда кўп одам исломни қабул қилган, шу сабабдан Ҳиндистонда мусулмонлар сони ортиб борган, лекин шунга қарамай, Куръон Веда асосларига жиддийроқ зарар етказа олмади. Биронта бошқа мамлакатда ислом Ҳиндистондагидек ўзга бир динга тоқат қилиб қараб турган эмас. Аҳолининг миқдорий муносабатлари бу ерда исломга ўзининг асосий қонунларини кенг қўллашга имкон бермаган. Бу қонунларнинг моддаларидан бирида монотеистик

динларга (яккахудоликни, Оллохнинг воҳидлигини тарғиб қилувчи) хайрихоҳлик билан муносабатда бўлиш кераклиги айтилади. Лекин бўйсундирилган мамлакатларда санампарастликнинг ҳар қандай кўринишларини шафқатсиз мажаклаб ташлаш кераклиги айтилади. Ҳиндистонда жуда серғайрат ва исломга берилган Маҳмуд Ғазнавий маъжусийларнинг эҳромларини кунпаякун қилишга тиришиб олиб борган курашига қарамай, жуда кўп ибодатхона ва диний масканлар ислом ҳукмронлиги остида бешикаст қолди. Ислом пешволари тилларини тишлаганча, ҳиндилар динини аҳл-аз-зимма деган ҳуқуқий тушунча остида ҳимояга олишга мажбур бўлишди.¹

Ҳиндистондаги диний дунёнинг ола-қуроқлиги, бошқа томондан, маҳаллий динлар билан янги кириб келган ислом ўртасида жуда хилма-хил шаклдаги ўзаро алоқаларни вужудга келтирмоғи лозим эди. Ҳиндилар оммавий тарзда исломни қабул қилар эканлар ўзларининг ислом бағрида кечадиган янги ҳаётларига ижтимоий қарашларидан анча нарса олиб киришди. Диний ҳаёт соҳасида биз мутлақо ўзига хос ҳодисаларга дуч келамиз. Исломнинг асосий тушунчалари ҳинди ғоялари руҳида ўзгаришга учрайди. Бунинг ажойиб мисоли сифатида бир иборани кўрсатиш мумкин. Бу ибора исломий имоннинг икки ҳадди рамзи сифатида баъзан Ҳиндистондаги мусулмон ҳукмронларининг тангаларига зарб қилинади. “Бўлинмас қудрат воҳиддир ва Муҳаммад унинг расулидир”. Ҳинд халқ руҳига қарши бормайдиган исломнинг диний расм-русумларига таъсир кўрсатиш учун мусулмонлардаги азиз-авлиёларга сизгинуш жуда яхши омил бўлиб хизмат қилади. Бунда ҳинд унсури доимий таъсир кўрсатувчи қиммат касб этади ва, айниқса, ҳинди шиачилигида ҳаддан зиёд эътиборга лойиқ ҳодисалар тарзида намоён бўлади. Ҳиндиларнинг илоҳлари мусулмонларнинг авлиёларига айланиб

¹ Қаранг: Ибн Батуға. Саёҳатлар. (Париж нашри) IV. Ибн Батуға ҳинд вилоятлари ҳақида гапириб, уларнинг аҳолисининг кўнчилиги куффор эканини, аммо улар мусулмонлар ҳимоясида эканини ёзади. Таҳт-аз-зимма ёхуд баъзан бошқа ҳолларда аташганидек аҳл-аз-зимма (яъни, ҳимояга олинганлар) - фақат жизя тўлаб турадиган яҳудийлар ва насронийлардир. XIV асрда Ҳиндистонда ислом тарқаган ҳудудлардан бирининг сардори хитойларга жизя тўлаш шарти билан исломий вилоятда ибодатхона қуришга ижозат берган. Қаранг: Ибн Батуға. IV.

қолади ва ҳиндиларнинг муқаддас жойлари ислом руҳида беихтиёр қайта талқин қилина бошлайди.

Ислом ўзи фатҳ этган биронта ҳам вилоятда, айти Хиндистон ва унга қарам оролларда бўлгани сингари маъжусий унсурларни сақлаб қолишдек кўзга яққол ташланиб турувчи мисолларни берган эмас. Бу соҳада биз турли-туман воқеалар ва ҳодисалар ичида дин бобида чинакамига маъжусий ва исломий унсурлар аралашиб кетганини кўрамиз. Кўп жойларда биз зоҳиран Оллоҳга сизгиниш ва юзаки тарзда Қуръондан истифода этиш билан бир қаторда, шунингдек, ислом расм-русумларини ғайри шуурий тарзда қўллаш билан бирга, шулар билан шундоққина ёнма-ён ҳолда арвоҳларга ва мархумларга сизгинишни, анимистик динларнинг бошқа одатларини кўрамиз. Бундай синкретизмни кенг кўламда кузатишни истаган одам Шарқий Хиндистон оролларининг аҳолиси турмушида исломнинг намоён бўлиш шакллари кузатсин. Бу масалада биз С.Смоук, Хуржронъе ва Р.Й.Вилкинсонларнинг қизиқарли китобларида батафсил маълумотлар топмоғимиз мумкин. Ҳинд қитъаси масаласида эса яқинда Т.В.Арнольд жуда қизиқарли ахборот берди. Унинг қайд қилишича, ҳинди худоларига сизгиниш ва ҳинди маросимларига амал қилиш мусулмон аҳолисининг қуйи табақалари орасида Хиндистоннинг турли-туман қисмларида ҳозирга қадар давом этмоқда.

Бу жиҳатдан, юз йил муқаддам Хиндистонда ислом жиддий бир ҳаракатни бошидан кечирди. Бу ердаги ислом вилоятларига, Арабистон томонидан ваҳҳобийлар ҳаракати қуюндай ёпирилди. Маккани зиёрат қилиш вақтидаги мулоқотлар ва танишувлар диний кучларнинг уйғонишида, янги вужудга келаётган интилишларнинг сингишиб, уларни олис исломий вилоятларга кўчириб ўтказишда ҳамиша қудратли восита бўлган. Кўздан пана ҳолда ҳолиликда ўтказилган назарий тайёргарликдан кейин бу интилишлар Хиндистонда ўзининг фаол ифодасини Барелилик Саид Аҳмад сиймосида топди. Бу одам Хиндистоннинг исломий вилоятларида XIX асрнинг биринчи чорагида ваҳҳобийлар гоъларини таркатган эди. У шунингдек, айти шу ерда жуда кенг ёйилган азиз-авлиёларга сизгиниш ҳамда хурофий одатлар шаклида намоён бўлган ширқдан исломни тозалаш ишини ҳиндилар ичида

даъватчилик фаолияти билан бирлаштиришга ҳаракат қилган. Саид Аҳмаднинг тарафдорларининг гапига қараганда, унинг бу фаолияти муваффақиятли кечган.

Дастлабки ислом сиймосини тиклашга ҳаракат қилган Саид Аҳмад ўзининг кўп сонли тарафдорларини жиҳодга ҳам оёқлантирган. Жиҳоддан кўзланган мақсад Шимолий Ҳиндистонда кенг тарқалган сикҳлар мазҳабига қарши курашидир. Бу ўринда сикҳлар ҳақида бир-икки оғиз гапириб ўтишимизга тўғри келади. Саид Аҳмад ана шу самарасиз уруш вақтида, 1831 йилда вафот этди. Гарчи кўпроқ хом ҳаёлга ўхшаб кетадиган жиҳод ҳаракати ва у билан боғлиқ бўлган сиёсий уринишлар Саид Аҳмаднинг ўлими билан тамом бўлган бўлса-да, у кўзгатган ички исломий диний ҳаракат кейин ҳам давом этди.

Гарчи ваҳҳобийлар байроғи остида бўлмаса ҳамки, Саид Аҳмад таълимотининг арбоблари Ҳиндистонда турли номлар остида ҳинди одатларига амал қилиб яшовчи мусулмонларни тўла исломлаштиришни мақсад қилиб олган эдилар. Бу мусулмонлар фақат номигагина мусулмон эди. Улар бу мусулмонларни ислом қонунларини бажаришга жалб қилишди, суннатга садоқатли одамларни гуруҳларга бирлаштиришди ва бу ташкилотнинг тармоқлари кейинчалик Ҳиндистондаги исломий мазҳаблар сонини кўпайтирди. Бу гуруҳларнинг кўпчилиги уларнинг интилишларига мос келадиган ном билан *Фарра-идийя*, яъни “диний мажбуриятлар тарафдори” деб аталди. Ваҳҳобийларнинг сунний қарашлари асосида ётган бу ислохотчилик ҳаракати Саид Аҳмаднинг содиқ дўсти деҳлик Мавлавий Исмоилнинг китобида ўзининг адабий инъикосини топди. Бу китоб ҳозир ҳам ўқувчилар томонидан мароқ билан ўқилмоқда. Бу китоб “*Тақвият-ал-имон*” (“Имонни мустаҳкамлаш”) деб аталади. Китоб, мазмунига кўра, ҳар қандай *ширкка* қарши шиддатли курашга хизмат қилади ва унда мусулмонларни *тавҳидга* қайтариш иштиёқи барқ уриб туради.

12. Ҳиндистондаги ислом маҳаллий динлар таъсиридан қочиб қутула олмагани каби, бошқа томондан исломий қарашлар ҳам ҳинд мазҳаблари тарафдорларига таъсир кўрсатмай қолиши мумкин эмас эди. Бу йўналишда биз синкретизмнинг жуда салмоқли изларини кўрамыз. Тўғри,

бу излар хиндий ғояларнинг ривожини учун кўпроқ аҳамиятга эга бўлган, лекин шундоқ бўлса-да, ислом таъсирининг оқибати сифатида ислом тарихи билан шуғулланувчи одам ҳам уни эътибордан соқит қила олмайди.

XIV аср охири ва XV аср бошларида ислом унсурлари Ҳиндистоннинг диний дунёсида пайдо бўла бошлаган эди. Бу таъсир, айниқса, Кабир деган бир тўқувчининг таълимотида яққол кўринади. Кабир Раманафи мазҳабининг ўн икки авлиёсидан бири бўлиб, уни ислом тарафдорлари ҳам, хиндилар ҳам авлиё сифатида жуда ҳурмат қилишган. Шу муносабат билан тасаввуф ғоялари хиндилар ўртасида ҳам кенг тарақала бошлайди.

Лекин таъкидламоқ жоизки, бу таъсирларни кенгрок тадқиқ қилиш жараёнида анча-мунча мунозарали масалалар ўртага тушади. Ҳиндистоннинг энг эътиборли билимдонларидан бири бўлмиш профессор Гриерсон бу ҳодисаларни христиан ғояларининг таъсири билан боғлайди ва исломий таъсирлар ҳақидаги тахминларни асоссиз деб ҳисоблайди. Бу масала 1907 йилда Осиёга бағишланган инглиз илмий жамиятининг йиллик мажлисида жуда қизгин баҳсларга сабаб бўлган эди. Табиийки, бу мунозарали масалани бирор томоннинг фойдасига ҳал қилиб бериш вазифасини биз зиммамизга ололмаймиз. Лекин шу муносабат билан юқорида зикр этилган ислом таъсирининг оқибатлари тўғрисида билимдон одамларнинг кўрсатмаларидан ҳам кўз юмиб бўлмайди.

Ҳинди-исломий синкретизми ҳодисаси сифатида Кабирнинг (1538 йилда вафот этган) шогирди Нанак томонидан барпо этилган Шимолий Ҳиндистондаги сикх динига мансуб диний таълимотни кўриб чиқишга тўғри келади. Бу дин ҳақидаги адабиёт яқинда М.А.Макаулиффнинг йирик асари билан бойиди (Олти жилдда, Оксфорд, 1909). Худди шунингдек, Ади Грантх асарини ҳам тилга олиб ўтмоқ лозим. Бу асар, шубҳасиз, тасаввуф таъсирида ёзилган, айни чокда, унда буддавийлик таъсири ҳам яққол сезилиб туради. Асарни ёзишдан мақсад - хинди ва исломий ғояларни бирлаштириш бўлган. Бошқача айтганда, Фредерик Пинкотт қайд қилганидек, асарда “хиндиларни Муҳаммад умматларидан ажратиб турадиган жарлик устидан кўприк қуриш йўлини ихтиро этиш назарда тутилган”. Бу ўриндаги энг муҳим масала кўпху-

долилик ҳақидаги эътиқодларни сиқиб чиқариб, уларнинг ўрнига сўфийларнинг тавҳидий дунёқарашларини жорий қилиш бўлган. Тўғри, Нанак таълимотини ижтимоий жиҳатдан унинг тарафдорлари бутунлай бузиб талқин қилганлар ва бу кейинчалик исломий гуруҳлар билан унинг издошлари ўртасида кескин курашларни вужудга келтирган. Бу кураш эса сикх динининг асосчиси назарда тутган асл мақсадни, яъни хиндилар билан мусулмонлар ўртасидаги зиддиятларни мурсоага келтириш мақсадини сояда қолдирган.

Энг сўнгги даврларда ҳам Ҳиндистондаги мазҳабларга исломнинг таъсири яққол сезилиб туради. XVIII асрнинг биринчи ярмида санампарастликка қарши курашувчи хинди мазҳаби - Рам Санаки вужудга келади. Унинг расм-русумлари ва маросимлари кўп жиҳатдан мусулмонларнинг тоатибодатларига ўхшаб кетади.

13. Биз яна бир марта шу фактни таъкидлаймизки, Ҳиндистон ўзининг тобора турфа хил ранг-баранглик касб этиб бораётган диний ҳодисалар дунёси билан ҳар қандай тадқиқотчи учун динларни қиёсий ўрганишда мактаб бўлиб хизмат қилмоғи мумкин ва амалда хизмат ҳам қилмоқда.

Бу ўринда динларни қиёсий ўрганиш учун сабаб бўладиган ҳоллар янги диний шаклларга асос солиш учун ҳам туртки бўлиб хизмат қилиши мумкин. Ислом тарихи нуқтаи назаридан биз, айниқса, улардан бирини тилга олиб ўтмоғимиз зарур. Бу Ҳиндистонда қанот ёзаётган динлар дунёси устидан синчков кузатишлар оқибатида юзага келган ҳодисадир.

Унинг асосчиси Бобурийлар сулоласининг атоқли подшоҳи Абул-фатҳ Жалолиддин Муҳаммад бўлиб, тарихда Акбар деган фахрли ном билан донг қозонгандир. Унинг давлат арбоби сифатидаги фаолияти тарихини Оврўпо адабиётида Фридрих Август Шлезвич-Гольштейнский, граф фон Ноер (1881) ёритган. Яқинда эса (1908) Тюбингенда профессор Р. Гарбе ректорлик лавозимини эгаллаш маросимидаги нутқига уни мавзу қилиб олиб, бу зот хотирасига яна бир бор эҳтиром кўрсатди. Макс Мюллер асарларидан бирида император Акбарни динларни қиёсий ўрганишнинг биринчи вакили деб атади. Унинг салафи ҳар ҳолда Абулфазл ал-Алламий бўлган эди. Кейинчалик бу одам Акбарнинг вазири бўлади ва ўзининг “Акбарнома” асари билан ҳукмдорига ўлмас обида яратади. У

Акбардан аввал турли динларни ўрганишга киришган ва ислом доирасидан ташқари чиқадиган янги дин яратиш ҳақида ўйлай бошлаган. Лекин Акбаргина унинг диний изланишлари натижасини давлат ҳомийлигига олиб, рўёбга чиқара оладиган кудратга эга бўлган. Акбар ёшлигида олий даражадаги маърифатпарварлик ғоялари билан шугулланиш учун етарли илм ололмаган бўлса-да, улуғ Темур наслига мансуб бу ҳукмдорнинг номи Ҳиндистонда ислом маданиятининг гуллаб-яшнаган даври билан боғлиқдир. Айни чоқда, Ҳиндистондаги, XVI аср охирида ислом тарихида рўй берган бир ажойиб воқеа ҳам унинг номи билан боғлиқ. Бу иқтидорли ҳукмдор диний руҳнинг теран ҳаракатларига катта қизиқиш билан қараган ва ҳамиша очиқ кўнгил билан уларни идрок этиш ва қабул қилишга тайёр бўлган. Бунини у шу билан исбот қилганки, кийимини ўзгартириб, оддий мулозим либосида узок саёҳатга чиқиб, машҳур ҳинди ҳофизи Харидазанининг диний кўшиқларини тинглашга борган. Ана шундай очиқ кўнгил Акбар унинг давлатидаги турфа хил динларнинг иноклиги берадиган имкониятни қўлдан чиқаришни истамаган ва бу имкониятдан турли динларни чуқур ўрганишда фойдаланган. Акбар бу фаолиятида ўша динларнинг энг маърифатли, энг олим вакиллари билан фойдаланган. Унинг саройида Акбар бошчилигида ҳар хил йўналишдаги диний оқимлар вакиллари билан мунозаралари бўлиб турган. Ана шу мунозаралар давомида унинг қалбида айрим-айрим олинган ҳар қайси диннинг нисбатан катта қимматга эгаллиги ҳақидаги эътиқод кучая борган.

Акбар давлатида мавжуд динлар тарафдорларининг ҳаммасига қайси динга имон келтириш бобида чекланмаган эркинликлар берди (1578 йил атрофида), ўзи учун эса янги шаклдаги бир динни ўйлаб топди. Зоҳиран қараганда, бу дин ҳали ислом билан боғлиқдай эди. Гапга тез кўнадиган сарой олимларига Акбар ўзини *мудистахид* деб эълон қилишни буюрди. Исломда бу атама мустақил таълимот яратиш ҳуқуқига эга бўлган уламо деган маънода қўлланар эди. Шу ҳуқуққа эга бўлган подшоҳ шундай бир эътиқодлар тизимини яратдики, уларда ислом ақидалари ва шакллари ҳар қандай мазмундан маҳрум эди. Подшо яратган *тавхид илоҳи* деб аталадиган диннинг марказида ахлоқий рационализм турарди,

унинг чўққиси эса инсон руҳининг Оллоҳ жамолига эришиш тўғрисидаги тасаввуфна идеал билан бирлашиб кетарди. Маросимлар масаласида эса подшонинг зардуштликка тарафдор бўлган маслаҳатчиларининг таъсири анча-мунча сезилиб турарди. Зардуштликнинг асл ватани Эрон бўлиб, бу дин кескин таъқибга учраган ва кейинчалик Ҳиндистон заминида ўзининг иккинчи ватанини топган эди. Шу тариқа зардуштлик таъсирида Ҳиндистондаги ола-қуроқ диний дунё манзараси яна бир ранг билан бойиди. Подшонинг ўзи биринчи раҳнамоси бўлган янги диннинг энг ёрқин белгиси - нурга, қуёшга, оловга сифинишдан иборат эди.

Бироқ Акбар яратган янги диний таълимотнинг қай бир даражада ислом ривожига таъсир кўрсатгани маълум эмас. Афтидан, у сарой аъёнлари ва зиёлиларнинг олий табақаси доирасидан ташқарига чиққан эмас. Бу диний таълимотнинг умри асосчисининг умри билан баробар тамом бўлган. Қадимги замонларда ҳам шунга ўхшаш бир воқеа бўлиб ўтган эди. Қадимги Мисрда диний ислоҳот ўтказилган. Бу ислоҳотни ўз давлатига маърифатли фиръавн Аменофис IV тухфа этган эди. Ислоҳот унинг шахси билан чамбарчас боғлиқ эди. Шунинг учун фиръавн вафот этиши билан ислоҳотлар ўрнини яна эски мазҳаблар эгаллаб олган. Худди шунга ўхшаш Акбар олиб кирган янгиликлар ҳам унинг ўлимидан кейин узок яшамади. Акбарнинг вафотидан сўнг (1605) рисоладаги ислом гала-говурсиз ўзининг ҳуқуқларини тўла тиклаб олди. Фақат инглизлар мустамлакасига айланган Ҳиндистондаги брахманлар билан мусулмонлар ўртасида содир бўлган сўнгги рационалистик ҳаракатлар вақтидагина Акбарнинг номини брахманлик, форсийпарастлик ва ислом ўртасида пайдо бўла бошлаган ўзаро яқинлашиш тамойилларини бошлаб берган одам сифатида тилга ола бошладилар.

14. Бу бизни Ҳиндистонда ислом ривожининг замонавий босқичига олиб келади.

Ғарб маданияти билан яқиндан мулоқотга киришиш, Оврўпо томонидан босиб олиш ва мустамлакага айлангириш йўли билан миллионлаб мусулмонларни номусулмонларга бўйсундириш, шунингдек, шу йўл билан мусулмонларни ташқи ҳаётнинг замонавий шаклларида иштирок этишга жалб қилиш - буларнинг барчаси мусулмон дунёсининг маърифатли

табақаларига чуқур таъсир кўрсатмаслиги мумкин эмас эди. Бу таъсир натижасида, айниқса, уларнинг эскидан мерос қолган диний қарашлар ва одатларга муносабатида катта ўзгаришлар рўй берди. Бу қарашлар ва одатлар янги шароитларга мослаштиришни тобора кучлироқ талаб қилмоқда эди. Мусулмонларнинг маърифатли табақалари масалага танқидий тарзда ёндошиб, асосий қонуниятларни уларга йўл-йўлакай кўшилиб қолган номухим қоидалардан ажрата бошладилар. Айни ана шу номухим қоидаларни маданий эҳтиёжларга осонгина қурбон қилиб юборса бўлар эди. Бироқ шу бир вақтнинг ўзида аён бўлиб қолдики, асосий исломий таълимоти маданий қадрият сифатида бегона дунёқарашларга қарама-қарши қўйиб, ҳимоя қилмоқ ҳам зарур экан, ислом таълимотини унинг шаънига айтилган аксилмаданийлик таънасида ҳам қилмоқ ва унинг ҳамма замонларга мослаша билиш қобилиятини исбот қилиб бериш зарур эди.

Мадҳи-саноларга тўлиқ бу фаолият доимий равишда шолени курмақдан ажратишдек олижаноб интилиш билан қўшиб олиб борилган бўлса-да, у бир томонлама рационализм характериға эга бўлиб қолди. Бу эса ҳамма вақт ҳам тарихий тадқиқот талабларига мос келавермайди. Исломиё тафаккурни ва исломий ҳаётни улар устиға ёпирилиб келатган гарб маданиятининг талабларига мувофиқлаштиришни мақсад қилиб олган бу рационал тамойиллар, Ҳиндистонда кўпроқ исломий зиёлиларнинг самарали ижтимоий ва адабий фаолиятида намоён бўлди. Ҳозирги пайтда Саид Амир Али, сэр Саид Аҳмад Баҳодур мусулмонлар орасидан чиққан бошқа ҳурматли шахслар билан биргаликда кўп нарсаларни янгиловчи маънавий ҳаракатнинг дохийлари бўлишди. Унинг самаралари тобора тезроқ суръатлар билан маърифат йўлидан олға бораётган ҳинди исломнинг янгича маънавий ҳаётида аён кўриниб турибди. Худди шу нарса ҳозирги замон маданий ҳаётидаги оқимлар ўртасида Муҳаммад алайҳиссалом таълимоти ҳам яшашға ҳақли эканини исбот қилади. Юқоридаги уламоларнинг рационалистик ибораларида ислом таълимотини ҳимоя қилишлари унинг қадрини пасайтира олмайди, албатта.

Қадимият тарафдорлари бу интилишларни бажонудил янги мутазила деб аташади. Унинг самараси шу бўлдики,

жуда бой диний адабиёт ва тарихий маърузалар майдонга келди. Инглиз тилида ва маҳаллий тилларда китоблар ҳамда журналлар босилди ва кўпгина салмоқли мусулмон жамиятларининг ташкил топишига сабабчи бўлди. Бу жамиятларда ислох этилган исломнинг хусусиятлари тажассум топган. Бу жамиятлар ҳар хил даражадаги сон-саноксиз мактабларга асос солишга ёрдам берди. Булар орасида, айниқса, Алигархдаги мусулмон дорилфунуни алоҳида ажралиб туради. У ислом пешволарининг саховати туфайли гуллаб яшнаяпти. Ҳозирги исмоилийлар қолдиқларининг раҳнамоси Оғахон ҳам ана шу ва бошқа тарбиявий муассасаларнинг ҳомийлари қаторидан ўрин олган.

Биринчи марта, Ҳиндистондаги ислом дунёсида намоён бўлаётган модернизм у ёки бу таъсирларга берилган ҳолда, аввалига анча торроқ доирада бўлса ҳамки, бошқа мамлакатлардаги мусулмонларнинг диний дунёсини ҳам эгаллаб бормоқда. (Миср, Жазоир ва, айниқса, руслар ҳукмронлиги остида бўлган татарлар ўртасида бу яққол кўринади).

Исломнинг турли-туман доираларида уйғониб келаётган ва диний ҳаёт билан яқиндан алоқада бўлган маърифат сари интилишларда ҳар ҳолда ислом ривожининг янги босқичини бошлаб берадиган куртаклар мавжуд. Эҳтимолки, ана шу янги босқич таъсирида ислом уламолари ўз манбаларини илмий-тарихий тадқиқ қилиш билан машғул бўлсалар, ажаб эмас.

15. Ҳиндистондаги бундай интеллектуал оқимлар орасида исломнинг энг янги мазҳаблари вужудга кела бошлайди. Афсуски, ҳозирча уларни жиддий тадқиқ этиш бир мунча қийинчиликларга дуч келмоқда. Мирза Ғулом Аҳмад ўзини ўзи Аҳмадийя мазҳабининг асосчиси деб атайтиди. Панжобдаги Кадиён деган жойдан чиққан Мирза Ғулом Аҳмад Кашмир яқинида Сринигардаги Канжар деган жойда Исо алайҳиссаломнинг ҳақиқий қабрини кашф қилдим деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бу қабр унча машҳур бўлмаган авлиё Юс-Асаф қабрининг айнан ўзи бўлмоғи керак. Афтидан, Юс-Асаф келиб чиқишига кўра буддавий бўлса керак. Мирза Ғулом Аҳмаднинг айтишича, Исо Қуддуси шарифдаги таъқиблардан қочиб, Шарққа келиб қолган ва шу ерда вафот этган. Адабий шоҳидликларга таянувчи шу кашфиёти билан Мирза Ғулом Аҳмад христианларнинг ҳам, мусулмон уламо-

ларининг ҳам Исонинг тирилиши ҳақидаги қарашларини рад этмоқчи бўлади. “Руҳан ҳам, жисмонан ҳам” унинг ўзи Исодир, дунёнинг еттинчи минг йилида келадиган Масих ҳам, айни чоқда, мусулмонлар муштоклик билан кутаётган маҳдий ҳам - унинг ўзидир.

Ислом анъаналарининг мазмунига кўра Оллоҳ ҳар юз йилнинг бошида ислом динини янгилаш учун бир одам юборади. Суннийлар билан шиалар биргаликда ҳар қайси асрда янгиловчи бўлиб келишга қодир одамни аниқлашга ҳаракат қилишади. Бундай одамларнинг энг сўнггиси маҳдийнинг ўзи бўлади. Аҳмад ана шу мансабга даъвогарлик қилади, у ўзини XIV аср (ҳижрия) бошида динни янгилаш учун Оллоҳ томонидан юборилган вакил деб ҳисоблайди. Шундай қилиб, у ўзини янги пайдо бўлган Исо ва маҳдий деб эълон қилади, буларнинг ёнига ҳиндилар учун махсус аватар деган унвонни ҳам кўшишди. Бу билан у исломнинг бутун жаҳон миқёсида тантана қилишга бўлган орзусининг тажассуми эканини ифодаламоқчи бўлади ва айни чоқда, бутун инсониятга нисбатан ҳам халоскорлик вазифасини ўтамоқ зиммасига юкланганини таъкидламоқчи бўлади.

Унинг жамоатчилик олдидаги биринчи чиқиши 1880 йилга тўғри келади, бироқ 1889 йилдан бошлабгина у жиддий тарафдорларга эга бўлди ва зиммасидаги пайгамбарлик бурчини тасдиқлаш учун башоратлар ва мўъжизалар билан бирга тўғри чиққан кароматларга ҳам таяна бошлади. Ўзининг маҳдий эканини исбот қилмоқ учун у, 1894 йилда рамазон ойида рўй берган кўёш ва ой тутилишини далил сифатида келтиради. Мусулмонлар ўртасида кенг тарқалган ривоятларга қараганда, маҳдийнинг пайдо бўлишини ана шу самовий ходисалар башорат қилар экан. Бироқ унинг маҳдийлик унвонига даъвоси маҳдийлик ҳақидаги умумисломий гоядан фарқли ўларок, зиммасидаги вазифани жангариликдан холи тарзда бажаришга интилиши билан ажралиб туради. Ислом ақидаларига кўра, маҳди жангари аскар бўлиб, у кофирларнинг ҳаммасини қиличдан ўтказди, унинг йўли кофирлар қони билан сугорилгандир. Шиалар унга бошқа унвонлар билан бирга *соҳиб-ас-сайф* деган унвон ҳам беришади. Янги пайгамбар - жаҳон сардори. У жиҳодни мусулмонлар зиммасидаги вазифалар рўйхатидан ўчириб ташлайди ва

тарафдорларини тинчликка, сабр-бардошга даъват қилади. У мутаассибликни қоралайди ва ўз тарафдорларида маданият орттириш йўлига рағбатлантирадиган кайфиятларни уйғотишга ҳаракат қилади. Унинг ўз умматлари учун ишлаб чиққан имон рамзида бандаи мўминнинг ахлоқий фазилатлари масаласига жуда катта аҳамият берилади. У Оллоҳга, эътиқодни мустаҳкамлаш ва одамларни гуноҳ кишанларидан халос этиш йўли билан инсониятни қайта тиклашга интилади. Лекин у, ҳар қалай бу жараён давомида мусулмон одамдан зиммасидаги энг асосий вазифаларни тўла-тўқис адо этишни талаб қилади. У ўзининг даъватлари ва ваъзларида Инжилга, Эски ва Янги аҳдга, Куръони каримга ва саҳих ҳадисларга таянади. У зоҳиран ҳамиша Куръони каримга қатъий риоя қилишга ҳаракат қилади ва, аксинча, чинлигини ҳамиша танқидий таҳлилдан ўтказиш талаб қилинадиган ривоятларни унчалик назар-писанд қилмайди. Шу сабабдан, унда ортодоксал исломнинг формал жихатларидан баъзи бир чекинишлар рўй бериб туради, чунки расмий ислом ҳадисларга ҳам қаттиқ таянади.

Унинг тарғиботлари билан боғлиқ равишда таълим-тарбия ишларида ҳам баъзи бир янгиликлар жорий қилинди: ўқитиладиган дарслар қаторига яҳудий тили ҳам киритилди. Ҳозирга қадар (1907 йилгача) янги маҳди умматларининг сони 70 минг кишидан ошиб кетди. У Оврўпо маданиятидан баҳраманд бўлган мусулмонлар ўртасида тобора кўпроқ тарафдорларга эга бўлиб бормокда. Маҳдий анча сермахсул адиб. У ўзининг араб ва урду тилларида ёзилган олтмишдан ортиқ диний асарларида мусулмонлар учун таълимотининг моҳиятини баён қилиб берди ва ўз даъваткорлигининг чинлигини исботловчи далиллар келтирди. Инглиз тилида яоп этиладиган “Review of Religions” журнали воситасида эса Мирза Ғулом Аҳмад ўз таъсирини шарқдан ташқари ҳудудларда ҳам мустаҳкамлашга ҳаракат қилди. Афтидан, бу ислом мазҳаблари орасида янги ташкил топганларининг энг сўнггиси бўлса керак.

16. Хулоса ўрнида ислом тарафдорларининг баъзи бир доираларида амал қиладиган яна бир оқимни эслатиб ўтмоқ керак.

Ўтмишда ҳам суннийлар билан шиалар ўртасидаги жарлик устидан кўприк ўтказишга уринишлар бўлган. Ҳар икки ислом тариқатини бир-бирига боғлайдиган ришталар ҳар қанча кўп

бўлмасин, бунақа парчаланишнинг оқибатлари шиалар давлат ҳомийлигида уюшиб олган жойларда, яъни шиалик эътиқодига амал қиладиган давлатларда (бундай давлатлар ислом тарихида унча кўп бўлган эмас) кўпроқ намоён бўлади. Бундай давлат ташкилотларида шиалар бошқа давлатлардаги ҳукмрон сунний қарашларга қарши турган ҳолда ўз қобиғига биқиниб олган, ташқи дунёдан ўзини ўзи ҳимоя қиладиган диний жамоа сифатида мавқеини сақлаб қола биларди.

Ҳозирги пайтда шиаларнинг ишонган тоғи Эрондир. Бу мамлакатда *Сафавийлар сулоласи* (1501-1721 йиллар) тахтга чиқиши билан аввалига бир мунча вақт самарасиз ҳаракатлардан сўнг мамлакатнинг теварак-атрофидаги турк юртига қарама-қарши ўлароқ шиаликни ҳукмрон давлат дини сифатида жорий қилди. Аммо бу сулола йиқилгандан кейин унинг ўрнига тахтга чиққан улуг фотиҳ *Нодиршоҳ* Туркия билан сулҳ тузиб, бу икки мазҳабни бирлаштириш устида иш бошлайди. Аммо орадан кўп ўтмай Нодиршоҳ вафот этади ва бунинг оқибатида у бошлаган иш ҳеч қандай натижа бермай тўхтаб қолади. Ҳозир бизнинг қўлимизда матбуотда чоп этилган бир ҳужжат бор. Бу - сунний уламо *Абдуллоҳ б. Ҳусайн ал-Сувайдийнинг* рисоласидир. Ўша даврнинг, ниҳоятда муҳим қимматга эга бўлган бу ҳужжатида Нодиршоҳнинг ҳар иккала мазҳаб пешволари иштирокида катта анжуман ўтказгани тўғрисида гапирилади. Анжуманда муросаи-мадора йўли келишиб олинган экан. Бунга кўра исломдаги тўртта ортодоксал сулук қаторига бешинчи қилиб шиа мазҳабини ҳам қўшиб қўйилар экан. Бу муросанинг маъносига кўра шуни кутиш мумкин эдики, муқаддас Макка вилоятида, қадимдан қатъий тарзда бажариб келинган тўртта маросим учун ажратилган жойлар - мақомлар ёнига яна битта шиа маросимини адо этмоқ учун бешинчи мақомни ҳам тайин этмоқ лозим бўларди. Бундан буён бу маросимни суннийлар ҳам тан оларди; бу шиаликни ақоидлар тизимида жорий қилишнинг олий шакли бўлур эди. Аммо орадан кўп ўтмай буларнинг бари орзулигича қолиб кетди. Иккала мазҳаб пешволари ўртасида авлоддан-авлодга ўтиб келувчи ўзаро нафрат улардаги ҳар қандай хоҳишнинг йўлини тўсди ва шохнинг вафотидан кейин унинг диний оқимларини муросага

келтириш соҳасидаги ҳамма бошлаган ишлари жой-жойида қолиб кетди.

Ундан кейинги даврларда (ўтган асрнинг биринчи ярмида) биз, Кавказда Шомил ва унинг муридлари бошчилигида ҳар икки мазҳабнинг босқинчиларга қарши озодлик учун курашда қисқа муддатга бирлашганини кўрамиз. Бироқ бу диний кайфиятларнинг эмас, ватанпарварлик кайфиятларининг натижаси ўлароқ содир бўлган эди.

Сўнгги ўн йил мобайнида яна бир ҳаракат ҳақида кўп гапирилмоқда. Бу ҳаракат - панисломизм деган ном остида шуҳрат қозонди. Бошқа динларнинг вакиллари унга гоҳида катта хавф сифатида қарамоқдалар, гоҳида эса уни шунчаки бир хаёл, рўё деб ҳисобламоқдалар. Лекин нима бўлганда ҳам бу ҳаракат мусулмонлар доирасида ўзаро мажуд бўлган мазҳабий тафовутларни юмшатиб, кўпроқ бирлашиш йўлини излашга ундамоқда. Панисломистик тамойиллардан анча чет жойларда, кўпроқ ҳозирги замондаги маданий интилишлар сабабчи бўлиб, Русия қўл остидаги исломий вилоятларда бирлашиш ҳақидаги фикрлар куч олиб бораёпти. Бу жойларда сўнгги пайтларда мусулмон аҳоли ўртасида соғлом жараёнларнинг белгилари кўплаб кўринмоқда. Суннийлар шиаларнинг масжидларидаги ибодатларда иштирок этишмоқда. Астраҳанда эса имом-хатибнинг ваъзида хатто шундай гаплар айтилибди: “Фақат битта ислом мавжуддир. Афсусу надоматлар бўлсунким, аббосийлар даврида файласуфлар ва юнонча одатлар таъсирида, тафсирчилар ўртасидаги ихтилофлар оқибатида дини исломга нифоқ тушди”. Битта тоат-ибодатнинг ўзида имом-хатиб шиалар сизинадиган имом Ҳасан билан имом Ҳусайнга ҳам ҳамду санолар ўқийди ва халифалар шаънига ҳам мақтовлар ёғдираверади. Ҳолбуки, бошқа вақтда ҳақиқий шиа халифанинг номини эшитса, ғазабдан ёрилиб кетиши ҳеч гап эмас эди.

1906 йилнинг 23 августида Қозондаги мусулмон курултойида мактаб болаларининг диний тарбияси масаласи кўриб чиқилди. Суннийлар учун ҳам, шиалар учун ҳам битта дарслик қўллаш тўғрисида қарор қабул қилинди. Шунингдек, муаллимликка ҳар икки мазҳаб вакилларидан баравар жалб қилишни келишиб олишди. Ўшандан бери шиа мазҳабидаги ёшларга ҳам, сунний мазҳабидаги ёшларга ҳам диний дарс-

ларни кўшиб ўқитиш масаласи амалда ҳал бўлди. Бир-бирига душман икки мазҳаб ўртасида яқинлашиш белгилари шиаларнинг нуфузли вакилларининг фатвоси билан ижтимоий заминда Месопотамияда ҳам намоён бўлмоқда.

Бироқ буларнинг бари ҳали-ҳозирча айрим белгилар холос. Бошқа ҳодисаларни ҳам назарда тутадиган бўлсак, бу янги кайфиятлар кенг мусулмонлар оммасининг ичига кириб борадими-йўқми - бу масалада анча-мунча ўйлаб кўришга тўғри келади.

1912.

И.Гольдцигер

Ислом ҳақида маърузалар

“Академия” нашриёти
Тошкент - 2001

Мухаррир Г.Абдуллаева
Техник муҳаррир И.Розиқова
Рассом Р.Султонов
Мусахҳих Т.Соатова
Компьютерчи Г.Абдуллаева

Теришга берилди 18.09.2000. Босишга рухсат этилди 10.10.2000.
Бичими 84x108^{1/32}. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 2.9. Алади 2000. Буюртма №..... Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият
қурилиши академиясининг «Академ-Хизмат» босмаҳонаси.
700003, Тошкент ш., Ўзбекистон шоҳкўчаси, 45-уй.

